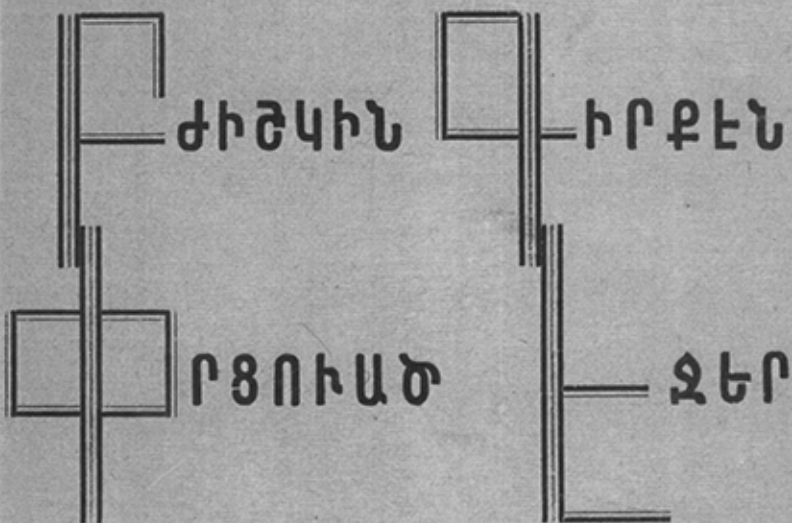

ՌՈՒՐԷՆ ՍԵՒԱԿ

(ՏՕՔՔ. Ռ. ՋԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ)

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐՔՈՑ ՅԱԿՈՐԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԶԷՄ

1943

813.63
ՍԻ

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ

(ՏՕԲԹ • Ռ • ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ)

Տես խմբի 91-489 թղթի վրա
Կարծիքներ չկան:
Գրադատ
3.11.91

ԺԻՇԿԻՆ ԻՐԲԷՆ
ՐՑՈՒԱԾ ԶԵՐ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՐԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

813.63

1943

114

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Կը հրատարակենք Ռ. Սեւակի (1885–1915) «ԲԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ ՓՐՅՈՒԱԾ ԷՋԵՐ»ը, ու չենք խորհիր քե՛ս ապաժամ ձեռնարկ մը կը կատարենք:

Հեղինակ մըն է, որուն քե՛զ գրական եւ քե՛ն ներքին՝ անհատական աշխարհը, անսովոր քափանցումով ապրումներ, սեւեռումներ տուած է մեր գրականութեան: Բացարձակ գնահատանք մը չէ որ կը փորձենք՝ անոր գրական արժանիքներուն: Բայց դժուար է զինք մօտեցնել իր սերունդէն իր կաղապարը ունեցող ուրիշ գրողի մը, որուն մեջ գիտնականի մը անհրաժեշտ ցամաքութիւնը, մարդկային ցաւերուն տալանապար, բանաստեղծ-հոգիի մը քաղցրութիւնը այնքան համեմատուորեն իրար պատշապանեին:

Ռ. Սեւակ գեղեցիկ մեկ նմոյժն է հետզհետէ ցանցառող ազնուական այն մարդոց որոնք նիւթին, գիտութեան, չոր օրէններու կեիտէն իրենց զիրենք ձերբազատ են մեր գրականութեան սկզբնական շրջանին, եւ իբրեւ գիտուն, բժիշկ, ցնեխագէտ, դասատու ծառայել են անոր, բոլորանուէր, սիրտբաց, ազնուական տալանապար մը: Չարքօնի Սերունդին մեծ դեմքերն էին անոնք:

Ներկայ հասարակը վկայութիւն մըն է այդ մարդէն, գիտունէն, բժիշկէն: Չայն կը կազմեն

վիպակներ՝ որոնց ընթերցումը կ'աւարտենք անդրադարձովը մեր մարդու արժանապատուութեան անազարտ պահուելուն՝ մեր իսկ կողմէ, մեր իսկ նիզով, կամֆով, գիտակցութեամբ — որովհետեւ անոնք նոյն ասեմ մեր մտքին կը պարզեն սոյգ նշմարութիւններ՝ գիտական, բնախօսական, կենսաբանական եւ հոգեբանական աշխարհներէ, որքան հանելի պարզութեամբ, նոյնքան ալ հաստատու մասշէլի մատուցումով:

Ու կը խորհինք թէ այսօր եւս նուազած չէ անհրաժեշտութիւնը նման ձեռնարկներու ծաւալումին: Քանի որ երիտասարդութիւնն է ժողովուրդի մը կենսունակութեան անշեշտ եւ ստեղծագործ կրակը: Ու երիտասարդը ի՛նք պէտք է գիտնայ տարողութիւնը իր ներքին ուժերուն, գաղտնիք՝ անոնց կարելի օգտագործումին, ինչպէս նաեւ հաւանական ալ վասնումներուն, մահացրնող ալ սպառումներուն . . . :

Տուած ըլլալու համար աշխարհը եւ ողբերգութիւնը այս վիպակներուն՝ կը դնենք այստեղ, մեր ձեռքի տակ եղող, Յ. Օսականի «Պատմութիւն Արեւմտահայ Գրականութեան» անտիպ բայց շքեղ շարքէն Ռ. Սեւակի այս գործին մասին հաստատու մը . —

« . . . Կը հետեւի թէ վիպողը պիտի զբաղի նախասիրաբար բարոյական երևոյթներով որոնց զօպանակները զրուած ըլլան ժանտ հիւանդութիւններու

ակունքին: Յետոյ, կայ տակաւին գրագէտին ալ մտա-
դրուեթիւնը: Այդ վիպակները գրուած են լրագրին հա-
մար: Ունին օգտապաշտ զօրաւոր նկարագիր: Անոնք
գրողին խղճմտութիւնը, փառասիրութիւնը, խուլ ու
անորակելի ձգտումները փորձի ենթարկելէ աւելի,
պայմանաւոր են զանգուածներ լուսաւորելու առաքելու-
թեամբ: Ստեղծել բուռն օարսափ մը, մանաւանդ այն
քանի մը հիւանդութեանց հասցէին որոնք խուսա-
փելի են մեծ մասով բայց որոնց գործած աւերը կը
հանդիսանայ ամէնէն ընդարձակը: Մանչէրու Պե-
րեզմտը որ դասական նիւթն ունի պատանիները
զարնոզ բոլորովին ձրի, բռնի ճարուած հիւանդու-
թիւնը, գեղեցիկ նմոյշ մըն է Սեւակի օգտապաշտ
ձգտումներէն: Շրջանակ, տիպարներ, տուամա հոս կը
մնան իրենց իրաւունքներուն տէրը, ու կը կառու-
ցանեն վիպակը: Ուրիշ չէ Ալեւ Խեկքը: Շքեղ էջ մըն
է Առուկը, ուր ցաւերուն ամէնէն երիտասարդը կը
զարնէ: տարիներով դարանակալ սպասելէ վերջ, իր
ուսումը աւարտած ու հայրենիք վերադառնալու
պատրաստուող համալսարանականը: Հազիւ քանի մը
գոյն, զարհուրանքի այդ հիւանդութիւնը թելադրե-
լու համար անհրաժեշտ, սակայն: Մնացածը հոգին
է այդ երիտասարդին, անոր արեան աննահանջ ձայ-
ները, անոր ողբերգական քայքայումը: Չեմ պատմեր
վիպակը, բայց կը շրկեմ ընթերցողը այդ քանի մը
էջը լայնցնող գլուխ-գործոցին, որուն մէջ, ամբողջ
ժողովուրդի մը դաբաւոր փորձառութիւնը՝ անցնող թըռ-
չունէն սպասելու ինչ որ գետինը պիտի չտայ իր աչ-
քերը գոցելու հարկադրուած պանդուխտին, քովիկը՝
սա նոր փորձառութեան՝ որ մեր գրականութեան ամէնէն
մեծ քանի մը անունները արենատիպ պարտադրեց
մեր հիացման ու օիրոյն, կը գտնեն իրենց ամէնէն
յուզիչ կերպարանքը: Սեւակ գրագէտ մըն է հոն:

Նոյն քան ի բաւ՝ սրտի էջ մըն է «Փոխուցն Հարսա-
նիքի» վերնագրուած կտորը. հովուերգական ու խո-
րունկ, ուր երկու սիրտերու յաւիտենական հէքեաթը
կը նորոգուի այն քան ինքնատիպ բնականութեամբ,
և զոր կազմելու՝ յօրինելու ատեն Ռ. Սեւակ այն-
քան ամուր փորձութիւններու գիտցած է դիմադրել,
այն աժան բանաստեղծութեան չարիքին որուն հեշ-
տագին սպասն էր ըրած այն քան տարիներ, երգելու
համար պարզ բան մը, այն քան աղմկոտ, գայթակղու-
թիւն փնտռող շեշտով, և այն միւս չարիքին որ սուղ
բանաստեղծութիւնն է այս անգամ, Պոլսեցիներուն
մօտ այն քան ընտանի ու թանկ նոյն ատեն։ Սեւակ,
մինչև սկիորներուն ծուծը գրագէտ, ըսել կ'ուզեմ
կեանքի ամէն երևոյթները արուեստի բարձրացնելու
հետամուտ, այդ կտորին մէջ եղած է քիչ գրագէտ։
Այդ յոգուածը ինձի կը թելադրէ ուրիշ ալ մտածում-
ներ։ Հոն պատմումը մնացած է զերծ բոլոր հովուեր-
գութեանց մօտ թաքուն եսակեղրոնութենէն։ «Հարս-
նիք», վերջին վերլուծումով, սեղան մըն է զոր պիտի
ուզեն առանձին, իրենց համար միայն։ Սեւակ իր
խառնուածքին կէտը կուտայ, երբ այդ քան անբնա-
կան պատահար մը չի վարանիր իր տիրական եղա-
նակին, շեշտին վերածել, որ ազնուական մտադրու-
թիւնն է ցաւը, զժբախտութիւնը նուաճելու։ Այդ
պատմուածքը ունի իրեն համար նիւթական շրջանակ
լողանն ու Ռարիզը։ Մեծ քաղաքներու եսապաշտ օ-
տարութիւնը մեր ժողովուրդը կը պատկերէ մտղ
սիրտով։ Ամուսնութիւնը, իր ամէնէն տաղտկալի ձևա-
կերպութիւններն իսկ պատրուակ են Սեւակի համար
խոր ու իրաւ դիտելու։ Ու ինչպէս որ Քայխայուսին մէջ
(Ս. Պարթևեան), արագ արագ քաղուած քանի մը
գիծեր կը բաւեն ընդմիշտ մեր ներսը սևեռելու եթէ
ոչ լման դասակարգեր, գէթ կը յաջողին մարդոց ան-

կորուստ պատկերներ կախել, մեր փորձառութիւնները տարօրէն կերպադրող, նոյնպէս, այդ պատմուածքը, անշուշտ նուազ խտութեամբ, բայց աւելի պարկեշտ, հայեցի, մեղի համար նոյնիսկ հաճելի մարդկայնութեամբ մը կը սկսուէ մեր մտքին մէջ նկարագիրներ, հոգիի պահեր, երբեմն աւելի ընդարձակօրէն՝ յուզումներ, այսինքն գրագէտով մը նուաճելի ազնուական արարքներ: Հայ թէ օտար, Սեւակի մարդերը կը պահեն տառապանքին սրտառուչ կնիքը: Յորդ զգայնութիւնը գրագէտին, անոր գործով թրթռուն սիրտը տեսակ մը պահպանակ իրրև կը միջամտեն մարդոց դժբախտութեան և ընթերցողին տրամադրութեան ընդմէջ: Ճակատագրին այդ զոհերը՝ Սեւակի հիւանդները մեզ կը հետաքրքրեն իրենց ցաւին հետ, ասկէ անդին անցնող իմաստով իրենց դժբախտութեան: Պարթևեանի տէրտէրները (Քայխանում), երէցները, վարդապետները ցաւագին յօրինումներ են. ըսել կ'ուզեմ հեղինակը զանոնք թաթխած է իր մաղձին, իր հոգիին անջնջելի շարաւին մէջ: Սեւակի մօտ այս հոգեկան դառնութիւնը հազիւ կը զգանք: Ու իբր տէրտէրը, այդ պատմուածքին մէջ («Փոխան Հարսանիքի», Բժիշկին Գիրքէն ՓրՅՈՒԱԾ Էջեր), մեզ կը գրաւէ: Զուր տեղը չէ որ մեր գրական մուտքը կ'ընենք ֆերբուածով, պատմումով, դատումով, նկարագրումով: Սեւակ բանաստեղծ մըն է: Ու ահա ինչու իր ամէնէն դառնաթաւալ պատմումները կը քաղցրանան, վասնզի գրողին սկզբնական բխումը, — բանաստեղծութիւն — կախարդական իսկութիւն մը կը թափէ այդ մղձաւանջային տեսարաններուն ծոցը:

Ողբերգութիւնը: Հարցումը չլիտի ըլլար աւելորդ, քանի որ բժիշկը մեր քաղաքակրթութեան մէջ վիշտին քահանայապետն է դարձած: Անիկա՝ բժիշկը,

կանխող քաղաքակրթութեանց մէջ տօնական անձնաւորութիւն մըն էր. մեծերու պալատներուն փընտըռուած արարողապետը, շատ շատ, հասարակ խաւերու մօտ անհասկանալի կախարդը, խոտերու և ջուրերու տեսակ մը ալքիմիսդ: Մեր օրերուն անիկա կեանքին եթէ ոչ բաշխիչը, գէթ ցաւին դիմակալող կիսաստուածն է: Ու իբր այդ մեր ողբերգութիւններուն ամենժամեայ հանդիսատեսը: Սեւակի բոլոր վիպակները բնական է որ ըլլային ցոսած խորը այդ ողբերգութեան: Ու ահա տարօրինակը: Պարզ վիպողի մը մօտ այդ ողբերգութիւնը կը հպատակի կառուցման ժանտ պրոցէսի մը: Լայն ու խոր վերլուծումներ են հարկաւոր, մինչև որ այդ վիպողին լաստակերտած տռաման մեզի համար ըլլայ հասկնալի: Լոս, այդ զըժուար գործողութիւնները չունին գոյութիւն: Տռաման արդէն կազմակերպուած, ամբողջ, անդառնալի կերպով կատարեալ կը ներկայանայ գլիցիֆ, հիւանդանոց կոչուած նոր օրերու հսկայական բեմին վրայ, ուր կը սպասէ, մահուան պաշտօնատարին նման, իր գործիքներով, դանակներով և թոյներով սպառազէն, ճերմակ շապիկին մէջ իր սարսափը մեղմել աշխատող վհուկը, օրէնսդիրը, ճակատագիրը ի՛նքը, ձեն առած մարդու: Այնպէս որ կեանքին ամէնէն անուշ կտորներն անգամ (ու ասոնք կան Սեւակի գործին մէջ): **Փանչերուն Փերեզմանը** հովուերգական տերարաններու քաղցրութեանը վրայէն կը քալէ դէպի մահուան փոսը: **Հարսերուն Պաղտիքը** կեանքի անուշիկ պատկեր մը իբրև կը սկսի: **Ահաւոր Տարակոյսը** ցաւին գեղեցկութիւնն է որ իրեն զսպանակ ունի) Սեւակի մօտ հարկադրաբար կը զգենուն սա ճակատագրական, պիտի ըսէի՝ մահապարտի շապիկը, երբ կը փռուին գործողութեան սեղանին, կամ հիւանդանոցի մը անըմբռնելի կերպով ահաւոր մահիճին

մէջ ուր քովդ արդէն մահը առած է մէկը իր ճիւղանին մէջ ու կտոր կտոր կը խլղէ, ինչ որ քանի մը շաբաթ, նոյնիսկ օր առաջ անկարելի կը թուէր քեզի՝ ինչպէս հոգին տալու ստիպուողին, ու քեզի կը մղէ ապրելու, քու ալ կարգիդ, սարսափը, վարագոյրէն առաջ: Բացի Հրաշալի Քժշկութիւնը զուտ լրագրական ու սովորական յօդուածէն, ու Նաբօլէօնի Մահը վերնագրուած պարսաւաչունչ տեղեկագրէն (խօսեցայ արդէն «Փոխան Հարսանիքի» կտորին տարդուութեան մասին), մնացեալ կտորները անխառն որքան անդաման ուղերգութիւններ են ու մեզ կը յուզեն, գրողին բոլոր կարելի թերացումներուն հակադրօրէն: Սեւակ պատմելու շատ տարրական զգայարանք մը ունի: Ի ծնէ գրագէտը և կեանքին մէջ կազմուածը վերջ ի վերջոյ կը նոյնանան անշուշտ, բայց երեսունէն վար մարդիկ կը մնան առհասարակ հպատակ իրենց հետքերածին: Ըսի թէ մահուընէն քանի մը տարի առաջ միայն պիտի մտածէր արմակից: Բայց քսանամենի՝ անիկա քերթող մըն էր: Տարիները անոր սա սկզբնական հակումը պիտի չսրբագրէին: Սեւակ պիտի աճի: Ամէն երիտասարդի նման որ մեզի պէս ժողովուրդէ մը կուգայ, ան պիտի աճի ընկերային, ազգային, յեղափոխական խռովքներու, խմորումներու ընդմէջէն: Ու պիտի իւրացնէ համուզումներ, առաքելատիպ կարծիքներ, մարդարէի շեշտ ու խտութիւն, ու ասոնք արտայայտելու մէջ պիտի չվարանի յոխորտ, միամիտ, կտրուկ ալ վճիռներու գործածումին, — պարագայ որ առնուազն կը վերաւորէ պատմումին գնացքը եթէ չի կործաներ: Լրագրի մէջ ու համար յօրինուած այդ կտորները պարտքեր ունին, հեղինակէն անկախաբար: Ասոնցմէ մէկն է անշուշտ դասը, խրատը, բարոյականը որ պահանջն է միջին ընթերցողին: Ու ատոնցմէ միւսն է

գրականութիւն ընելու պատրանքը: Ընկերային հարցերը այդ երիտասարդութեան տիրական հետաքրքրութիւնը կը կազմէին Եւրոպայի մէջ, առաջին մեծ պատերազմէն անմիջապէս առաջ: Ու ձգտումով գրականութիւնը, արեւելահայերուն ազդեցութեամբը, 1910էն վերջ, մեր մէջ շահած էր քաղաքացիի իրաւունք: Բախտ է որ կարենամ ըսել հոս թէ երիտասարդութիւնը որ մարմինին չափ հոգիինն ալ է, ջերմութեան դերը, առաքելութիւնը ըմբռնելու համուզումին մէջ քիչիկ մը հռետորութիւն՝ որ հրապարակին բարեխառնութիւնն է այդ օրերուն, ուր յուզումը, հիւրքը, հառաչքը դեռ չեն խրամատուած, այսինքն են՝ թարկուած՝ մեծ պատերազմին անհուն կործանումին, — պզտիկ բարիքներ չեն որպէսզի ընթերցողին կողմէ կատարուի զտումը այդ կասկածելի պատմումին հանդէպ: Կ'ըսեմ այսպէս, վաւենզի 1910ին մեր նորավէպը տիրական կնիքն էր առած Զօհրապեան պատմումին, ուրկէ զուրս ամէն նոր փորձ՝ հազիւ կեանքի սկսած, կը կործանէր ինքն իրեն... Սեւակի պատմումին գտած ընդունելութիւնը եթէ երբեք որոշ չափով կը մնայ ենթակայ նորութեան, նորոյթին, բայց հաւանաբար կը հետաքրքրէ այդ օրերուն մասնակի մէկ ընկալչութիւնը: Ազգայնական վիպակը (Ա. Ահարոնեան) Սահմանադրութեան հռչակումովը (1908) Պոլսոյ հրապարակը կ'ողողէր, ու նման ամէն չափազանցութեան՝ կը յոգնեցնէր: Շիրվանզատէի հասարակ պատմումը, որոշ մեղրալուսնէ մը ետք, կը դառնար իր թերթօնային արժէքին: Այս խուժումներուն դերը պիտի ըլլար մէկ կողմէն յոգնեցնել, միւս կողմէն նորութեան պահանջը զօրացնել: Տեսէք ի՞նչ կ'ըսէ մարդուկ մը Սեւակի ոճին համար... «Ձգացումներու փափկազգաց նկարիչ մը, լեզուի ciseleur մը և բառին ամբողջ ուժովը՝ հաճելի գրագէտ մը: Գրական նոր

ճիւղ մը կը ստեղծէք, որուն վրայ հիացողներէն մէկը ներեցէք որ ես ըլլամ»։ Եթէ իզմիրի մէջ շատ գրող հտպիտի մը (Յ. Ալիբար) յա տողերը կը գտնէք ծիծաղելի, ահա ձեզի ուրիշ ալ վկայութիւն . . . «Շնորհաւորութիւններս այն զմայլելի ձեռն համար որով կը գրէք ձեր բժիշկի էջերը։ Ձէք կարող երևակայել թէ որպիսի՝ խանդավառ ընդունելութիւն գտած են անոնք ընթերցող հասարակութեան մէջ, թէ՛ հոս, թէ՛ արտասահման։ Ասիկա նախ կ'ապացուցանէ այն անտարակուսելի գրական ճարտարութիւնը, որով կը գրէք ձեր յօդուածները, քերթուածի մը չափ թըրթռուն, երկրորդ՝ մանկավարժական այն մեթոտը, որով հիւանդութեանց սարսափն ու գարշանքը կը ներշնչէք, առանց խրատի ու քարոզութեան հին պանայ մեթոտին, և երրորդ՝ այն որ, ախո՛ս, այնքան տառապանք կայ մեր հասարակութեան ծոցն ալ, ու ա՛յնքան հիւանդ, ա՛յնքան վիրաւոր»։ Այս տողերը ելած են գրչէն Ռուբէն Զարդարեանին որ այդ ընթերցող հասարակութեան միջին դատումը ունենալէն զատ, ունի նաև՝ գրողներուն ալ հասկացողութիւնը։ Արդ, ինչ որ ամէնէն աւելի վիրաւոր էր, ու այսօր մեզի կը ներկայանայ այնքան անգարման, ատիկա ճիշտ այդ զմայլելի որակուած ձեռն է ահա։ Սեւակի արձակին այս նուազումները կուգան բազմատեսակ պատճառներէ։ Ատոնցմէ ոմանք վերը ինկան ուշադրութեան։ Ահա ատոնցմէ ուրիշներ։ Անիկա գրած է լրագրին համար ու ահաւոր աճապարանքով։ Անիկա գրած է թաքուն ճնշումին տակը օգտապաշտ հանգանակին։ Անիկա գրած է քիչիկ մը ընդառաջելու համար զինքը պարուրող հիացումը։ Կարճ՝ արևմտահայ գրականութեան մէջ տիրական կերպին անձնատուր, անիկա ուրիշ կենսական զբաղումներու հետ, ասոնց ներած չափովը, նաև չէ վախցած ըստա-

սարկելէ (*) այդ գրականութեան: Ու նոր չէ որ երկուութիւնը վտանգ մը կը կազմէ, քիչ մը ամէն ճակատի վրայ:

Մասնաւոր պարագա՛յ մը՝ որուն չէինք անդրադարձած երբ Սեւակի վիպակները շաբաթներու կամ ամսուան մը ընդհատով կ'երևային «Ազատամարտ»ի մէջ: Ստոյգն ան է որ անոնք չէին վերածուած սպասման (այս մանրամասնութիւնը չեմ ուզեր շահագործել: Ախորժակն ալ կարող է բնաւ որութեան վերածուիլ): Ընդհանուր տենդին մէջ, որ այդ վիպակներուն հրատարակութեան տարին կը զատէ մեր նսեմ, արիւնոտ

(*) Ասիկա հին ցաւն է մեր զոյգ գրականութեանց, Հայ գրագէտը շքեղ, անվերածելի սիրող մըն է, Քրանսացիներուն amateur, թէ ինչո՞ւ, պարզ է պատճառը: Բայց Սեւակի համար ներկայացողը տարբեր տազնայ մըն է: Ասպարէզին համար ու անոր մէջ իր աչքերը գոցող գրագէտ շատ քիչ ենք ունեցած: Բայց սերունդներու կը պարտինք, շատ ցանցաւ բացառութեամբ, ինչ որ կը կազմէ մեր գրականութեան ամէնէն մաքուր փառքերը: Սեւակը պիտի չարժանանար ուրիշ ճակատագրի: Բայց ահա յիսուն տարի վերջ մեր երախտագիտութիւնը չենք սակարկեր մեր գրողներուն մեզի ձգած վաստակին հանդէպ: Որքան ալ անբաւարար՝ մեր այսօրուան պահանջումները գոհացնելու, մեր վաւերական գրագէտներուն գործը կ'արժեարենք նախ իրենց շրջանին համար, երկրորդաբար կ'ըլլանք խանդավառ նաև այն վայելքով որ մեզի կուգայ անոնցմէ, այս անգամ ցեղին տեսական արժէքներուն իրենց բերած նպաստին համար: Անուններ չեմ տալ (պէտք պիտի ըլլար յիշել բոլոր նուիրական դէմքերը մեր երեք սերունդներուն): Միակ օրինակ մը պիտի ճշդէր իմ մտածումին տարողութիւնը՝ Պոլոնիոսի կէտնիւն պիտակուած էջերը իրենց երկնումին, գործադրումին, մատուցումին համար, քառորդ դարու անջրպետով մը, կը պարզեն գրեթէ նոյն պայմանները որոնք կ'իշխեն ԲիթիՆ կիՆ ԳիթիՆ ֆլոր-ՅոնիԱՅ ԷջնիՆ համար: Անկախաբար երկու քրտնիկներուն ցեղային այլապէս բարձր խոսքին քանակէն որ պարտի ըլլալ խտացած ամէն արուեստի գործի մէջ, Սեւակի հատորը կը տկարանայ նաև արտայայտութեան զանցումներով, մինչ անոր ցեղային տարրը այնքան քիչ է՝ բաղդատուած Պոլոնիոսի կէտնիւն հատորին պարունակած անմահ հայեցիութեան: Սեւակ, ապրելով իր ժողովուրդէն հեռու, զրկուած էր անոր սուրբերուն պաշտպանութենէն:

տարիներէն, իր խոստումներովը, մարդու պէս ապրիլ կրնալու այնքան հեռացած իրողութեանց մեզի մատչելի դառնալու գրեթէ ապահով փաստերովը, մենք գուրգուանքն ունէինք մեր հին արժէքներուն ու բարձր կ'ուզէինք գնահատել մեր նոր ուժերը: 1941 ին վերջերը գրուած սա ուսումնասիրութիւնը իմ մէջ ուրիշ աշխարհի մը լոյսէն կ'առնէ իր գիծերը: Հատորը, կազմուած այդ վիպականերէն, իմ մէջ կը թելադրէ ուրիշ զգայութիւններ: Մտայ անոր ընթերցումին մէջ, առանց վախի, հաւանաբար պաշտպանութեանը տակ քառորդ դար առաջուան հոգեվիճակին: Մեծ էր իմ ուրախութիւնը: Առաջին քանի մը վիպակաները ճառագայթող նորութիւն, գեղեցկութիւն էին, ինչպէս եղած էին ատենին: Անոնք նուաճեցին իմ մէջ ամէն անհանգստութիւն: Մէկ շունչով կարդալը անշուշտ ընթերցողի առաքինութիւն մըն է, բայց թերևս է նաև առաքինութիւնը ինքզինքը կարգացնող գրողին: Հատորին կէսը չհասած, մենք ընտելացած ենք գրողին նորութեան: Չեզ կը շրջեմ, հոս ընդհատելով սա մտածողութեան գնացքը, Զօհրապի Խղմասնի Զայներ հատորին. պիտի կարդաք թերևս դաղջ տրամադրութեամբ, բայց պիտի չազդուիք յոգնութեան այն զօրաւոր զգացումէն որ կը ծանրանայ ձեր աչքերէն ներս, ձեր հոգիին վրայ: Խղմասնի Զայները իրենց խորքի զանազանութեան չեն պարտիր իրենց բախտը: Զայն կազմող կտորները գրուած են գրողին կարելի խղճմտութեամբը, պայծառ մտատեսութեամբ եւ որոշ պատասխանատուութեամբ: Սեւակի վիպակաները զուրկ են սա թեթև բայց այնքան ալ բախտորոշ առաքինութիւններէն: Ու անխուսափելին կ'ունենայ տեղի: Դէպքերուն անաւորութիւնը՝ նո՛յն, տուամին խռովքը՝ նո՛յն, պատմումին թէքնիկը՝ նո՛յնը մնալուն հակառակ, Յարի Միսր, Մեռցնելու Իրաւունքը, Տէլիբիում Թրէմէնս, յիշելու համար քանի մը նմոյշ, մեզ կը ձգեն գրեթէ անտարբեր: Առեղծուածին զժուար չէ լու-

ծուժը: Նորութեան պաշտպանութիւնը աւելի չ'ար-
ժեք քան որևէ պաշտպանութիւն: Ամէն արուես-
տագէտ ամէն բանէ առաջ պատասխանատու է ար-
ուեստին որ հէքեթային, բնականօրէն խոշորցուած
բան մը չէ սա տողերուն վրայ, այլ պարզագոյն բան
մը. ամէնուս ծանօթ խղմխղմներ: Ու այդ խղմտանքն
է որ ալօտած, թուլացած է այդ պատմութիւններուն
ներսը:

Բժիշկին ԳԻՐՔԷՆ ՓՐՅՈՒԱԾ ԷՋԵՐԸ ընդհանուր
ըսուածքով մը, կը տառապի՝ նաև արտայայտու-
թեան անփութութենէն: Հոն քիչ է թիւը բացար-
ձակ էջերուն (Մանչերուն Գեղեզմանը-ին մէջ որոշ
էջեր, ԿՈՒՆԿԻՐ՝ ամբողջ) որոնք իսկապէս յարգանք
պարտագրէին: Քառորդ դարը բաւած է հատորին
սրութիւնը (արտայայտման) մեղմելու: Իր մեծ մա-
սին մէջ, այսօր անիկա ցաւը կ'առթէ լրագրականով
արատաւոր, ընկերաբանականով սպառազէն, ձրգ-
տուժով ծանրաբեռն վիպումին: Կը յիշեմ աւելի
լուրջ կորանքներ: Մեր լաւագոյն վիպասանին, Երու-
խանի վիպակներուն հաւաքածոն (Կեանքին մէջ), Ձէօ-
կիւրեանի Հայրենի Ձայները անկարող եղան իրենց հե-
ղինակները լրջօրէն վտանգելու սակայն: Մէկը իր
յիշատակին կ'օթողը ունի՝ Ամիրային Աղջիկը: Միւսը՝
Վանքը, որ բաւ է անոր անունը փրկելու: Սեւակի
համար, քննադատը չունի ուրիշ պատեհութիւն եթէ
ոչ անոր քերթողութիւնը արժեարեւի ազատելու հա-
մար այսքան գեղեցիկ առաքինութիւններով օժ-
տրւած զէմք մը անարգ կորուստէ մը:

Այսօր քեզ յետոյ շեմ փորձեր առնուազն
կրկնութիւնը Ռ. Սեւակի այլապէս ալ շահեկան
կենսագրութեան: Արմէն Սեւանի «Նահասակ
Գրողներ» հասորը, Սօֆիա, 1931, կը խորհինք
թէ պիտի գոհացնէ հետաքրքիրները:

Ռ. ՍԵՒԱԿ

(1885—1915)

ԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ

ՓՐՑՈՒԱԾ ԷՋԵՐ

Մ Ի Ծ Ն Ա Ր . . . .

— Բժիշկ, ըսաւ, զաւակ չունենալու համար ճար մը, ճարակ մը չունի՞ս . . . :

Ու ա՛յնքան բնական ու մտերիմ կերպով ըսաւ այդ ահագին, գրեթէ ոճրագործային հարցումը, որ զարմացած երեսը նայեցայ. լա՛ւ սնած ու ինքնիրմէն՝ գոհ մարդու երես մը, կարմիր ու տափակ, որ կարծես առատ ճաշէ մը վերջ «Փա՛նֆ Տեառն» կ'ըսէր:

Փա՛նֆ Տեառն: Ո՞ւրկէ արթնցաւ մէջս այս միտքը, չե՛մ գիտեր. յետոյ միայն հասկցայ որ Տիրոջ փառք տալու այնքան ալ զօրաւոր պատճառներ չունէր:

Իր նախնական հագուստ-կապուստը, իր բարի՛ անասունի աչերը, իր լայն վիզը որ օձիքը չէր սեղմեր, իր ծանրկեկ ոսկի շղթան, հաստ փայտի մաշած դաւազանը՝ որուն կը

կռթնէր, ու վերջապէս իր ձեռքի սև համրիչը՝ ինծի հասկցուցին թէ այս մարդը համոզելու համար՝ իմ փաստերս Գիտութենէն աւելի կրօնքին մէջ պէտք է փնտռելի, «Անեցեիք ու Բազմազարուք» ինչու չուրջ:

Բայց խորաթափանց ու խորամանկ, ան իսկոյն զգաց որ իմ Աստուածաշնչական հրատուրիւնս շահ տարտամ, ու կրօնական փաստերս ալ շահ տկար էին, ու ինծի ցոյց տալու համար որ փաստերուն զօրաւորագոյնը ի՛ր կողմնէր, իր գրպանին մէջ կամա՛ց մը ձեռքով քանի մը արծաթներ հնչեցուց:

Այն ատեն ա՛լ չի համբերեցի:

— Ի՛նչ, ըսի, թող անդին աղքատին զաւակները տասնեակներով ծնին. չոր հացով մը մեծնան փողոցներու մէջ, շան ձագերու պէս, առանց բժիշկի ու առանց կրթութեան, երբ փոքր՝ գերեզմանները լեցնեն, երբ մեծ՝ ձեր գործարաններն ու քսակները, ու դո՛ւք՝ որ ամէ՛ն դիւրութիւն ունիք առողջ, զարգացած, օգտակար անհատներ հասցնելու՝ եկեր էք զաւակ չունենալու համար ճար ու ճարա՞կ խընդրելու. դո՛ւք որ ձեր ոյժին ու ձեր տարիքին լիութեանը մէջն էք, կայտա՛ռ, առո՛ղջ...

— Առո՛ղջ, առո՛ղջ. ընդմիջեց՝ գլուխը հաստատ հաստատ շարժելով:

Բայց ես թող չտուի որ շարունակէր. զիս

համոզելու երկրորդ փորձ մը ըլլար թերևս այն .
ու մատենագարանս ցոյց տալով իրեն՝

— Կը տեսնէ՞ք, ըսի, այս բոլոր գիրքերը .
անոնք իմ վարպետներս ու իմ հայրերս են .
բոլորն ալ ինծի կը նային . ես իրաւունք չու-
նի՛մ կեանքէն կանխաւ զրկելու այն զաւակ-
ները, որոնք թերևս օգտակար ու երջանիկ
պիտի ըլլան կեանքին մէջ . . . :

Այն ատեն, ծա՛նր ծա՛նր կշռելով իր բա-
ռերը՝

— Բժի՛շկ, բժի՛շկ, ըսաւ, դուն դեռ ե-
րիտասարդ ես . առա՛նց գիտնալու մի՛ դատեր .
գիտութեան պէս չոր մի՛ ըլլար . այդ մատե-
նագարանին գիրքերը բոլո՛րն ալ կռնակնի՛ն
դարձուցեր են կեանքին . մինչդեռ կեա՛նքը . . .
է՛ն երջանիկ կարծուած կեա՛նքը . . . :

Ձի կրցաւ շարունակել . օդին մէջ լա՛յն
շարժում մը ըրաւ ձեռքով, ո՛հ գլուխը վար
հակեց : Դերասանութի՞ւն էր ըրածը . . . :

Կը դիտէի այդ հակած գլուխը, որ ո՛չ
հանճարի ու ո՛չ չարիքի ուռեցքներն ունէր .
կլոր, պարկեշտ, քրիստոնեա՛յ գլուխ մը : Յե-
տոյ մազերը դիտեցի, քառասունէն—քառասունը
հինգնոց աղ—պղպեղ մազեր՝ որոնք իր տարի-
քին ու իր դաստիարակութեան համեմատ կա՛րճ
պէտք էր կտրուած ըլլային . ինչո՞ւ երկայն էին
անոնք . տեղ տեղ երևցող բացութիւնները

ծածկելու համար: Այդ համեստ ու գաղտնի ճաղատութիւնը ուշադրութիւնս գրաւեց. անիկա գագաթին լուսեղէն թագը չէր, ոչ ալ ճակատին պատկառելի բացութիւնը, որոնց առաջինը փորձառութեան, և երկրորդը՝ խելացութեան նշան կը համարուին, ու երկուքն ալ քիչ թէ շատ հպարտ են իրենցմէ, նակասս բաց Է-ի հպարտութիւնով մը: Ո՛չ, ասիկա պահուրտո՞ղ ճաղատութիւն մըն էր. հագի՛ւ տեսանելի, տե՛ղ տեղ միայն, անտառին մէջ գտնուող բացաստաններուն պէս՝ որոնք հեռուէն չեն երևար ու գիտցողները միայն կը գտնան: Յետոյ, մտքի ոստուճով մը, խոհեցայ որ ձեռքի հաստ գաւազանը զարդի համար չէր, այլ իր քալուածքը երաշխաւորելու համար. . . . Ու իսկո՞յն կասկածը ծագեցաւ մտքիս մէջ, յանկարծակի՛ն, սարսափելի՛, չը զսպուճո՞ղ կասկածը: Ի՛նչ . . . այդ բարի քրիստոնեայի գլխուն մէջ կը կրժէ՞ր միթէ որդը, աշխարհքիս ամէնէն զգուելի որդը . . . :

Կարելի՞ է սակայն այդքան փոքր բաներէ այսքա՛ն մեծ կասկածներ ունենալ: Ո՛վ դուք, որ այսպէս կը խորհիք, չէք գիտեր թէ հիւանդութիւն մը կայ որ բոլոր ախտերը իր մէջ կը պարունակէ ու կը գերազանցէ զանոնք. ճաղատութի՞ւնն թէ՛ բորոտութիւն, յիմարութի՞ւնն թէ՛ անդամալուծութիւն, կոկորդի՞ թէ՛ փորի

ցաւ, բոլորն ալ. ու դեռ այնպիսի՛ ցաւեր, որոնք չեն ըսուիր ու չեն խոստովանուիր: Ու այդ հիւանդութիւնը մեր մէջն է, ամենուրեք, ամենագօր, անտեսանելի՛: Իր անունին շուրջ մարդկութիւնը դաւադիր լռութիւն մը սարքած է. չարիքին լռութիւնը: Հարուստ շրջազգեստներու տակ կը պտտի, ներկուած շրթներու վրայ կը ժպտի, մէ՛կ հպումով կը փոխանցուի . . . : Ի՞նչ պատճառ կար որ այս մարդը զերծ ըլլար այդ հպումէն:

— Խեղճ մարդ, ըսի, քու կեանքիդ մէջ գաղտնիք մը կայ որ ինձմէ կը պահես:

Սարսափած՝ դրանս նայեցաւ որ լաւ մը գո՞ց է:

— Գթա՛ ինձի, գթա՛ տարիքիս, բժի՛շկ, ըսաւ . . . : Բայց քանի որ մատդ վէրքի՛ն վրայ դիր, լա՛ւ է որ տիրտս բանամ, անգամ մը գոնէ կեանքս թունաւորող ցաւը դուրս թափեմ: Ա՛խ, եթէ ժամանակին գիտցած ըլլայի, խօսած ըլլայի, թերևս իմ ցաւիս ալ դարման մը գտնէին: Բայց մեզի այս բաները չի սորվեցուցին, բժի՛շկ: Դպրոցները մեզի քառակուսի արմատներ սորվեցուցին. կեանքին արմատը՝ ամօ՛թն է՝ ըսին: Ու ես՝ քիչ շատ դիրքի տէր մարդ, նոր կարգուած մարդ, ես ինչպէ՞ս ըսէի որ ամօթալի ու սարսափելի բա՛ն մը կեանքիս արմատը կը կրծէր. . . : Քանինե՛ր

գլխեմ որ աներկի՛ւղ ու անպատի՛ժ կը մեղանչեն: Ես միշտ ժուժկալ ապրեցայ, կնոջմէս զատ կին չճանցայ . . . :

Կասկածո՛վ երեսը նայեցայ:

— . . . Բացի մէկէն . . . մէկ անգամ միայն . . . : Ու գլուխը անգամ մըն ալ դուռին կողմը դարձուց, ու ձայնը աւելի ցած-ցընելով՝ ըսաւ .

— Այն ատեն մենք դեռ նոր ամուսնացեր ու մեղրալուսնի համար Վենետիկ գացեր էինք: Օր մը, Մեծ-Հրապարակին վրայ կեցեր՝ աղաւնիները կը դիտէի: Վրայէս հասկցան որ օտարական մըն եմ. մէկը եկաւ որ ինձի Սուրբ Մարկոսին թուականները պատմէ. միւսը եկաւ որ Տօժերու պալատը պտտցնէ. ուրիշ մը եկաւ որ զիս ապակեզարդերու գործարանները տանիլ կ'ուզէր. վերջապէս չորրորդ մը եկաւ որ սրտէ՛ս խօսեցաւ, «քեզի, ըսաւ, աշխարհքիս ամէնէն գեղեցիկ բանը ցուցնեմ»: Արդէն Վենետիկի համար նյգ տեսակ խօսք մը լսեր էի: Գաղջ արեւը արիւնս կը տաքցնէր, առջևս աղաւնիներ իրա՛ր կը կծծէին . . . : «Աշխարհք գալ, ու աշխարհքին համը չառած երթա՛լ՝ ըսի. ինչո՞ւ Աստուծոյ շինած հրաշալիքին մօտենալը մեղք ըլլայ . . . »: Մօտեցայ ու բերնիս համը առի . . . : Երբ պանդոկ դարձիս՝ տեսայ կինս — դեռ տասնըեօթը տարու — որ

ժպտելով ինձի իր շրթներն երկնցուց, ինքզինքէս զզուեցայ. հասկցա՛յ որ հողիս թունաւորուեր էր, ամիսներ վե՛րջ միայն գիտցայ որ մարմինս ալ թունաւորուեր էր . . . : Ի՛նչպէս կրնայի երեւակայել թէ, կապոյտ աչերով ու սև մազերով այդ փոքր աղջիկը, դժօխայի՛ն սերմնացանի մը պէս՝ մա՛հ էր ցաներ մէջս իր մերկ թւերով . . . :

Ու այդ պարկեշտ մարդը որ ո՛չ Տօթերուն պատմութիւնը գիտէր վենետիկէն համ առնելու համար, ո՛չ Հառաչանաց-Կամուրջին անցեալը, ո՛չ Սուրբ Մարկոսին արժէքը, այդ խոնաւ քաղքին մէջ, միայն վենետիկի վաճառուհին էր տեսեր . . . :

— Սողոմ-Գոմո՛ր, Սողոմ-Գոմո՛ր, կը հառաչէր. թող երկինքին կրա՛կը տեղայ այդ մեղքի տուներուն վրայ:

Ուզեցի իր ցաւը մեղմել, ցոյց տալով որ քանինե՛ր կը տառապին իր ախտէն:

— Եթէ, ըսի, Սողոմոն իմաստունին հետ քիչ մըն ալ վօլթէր կարգացած ըլլայիր, աչքերդ աւելի՛ բաց պիտի ըլլային աշխարհային իրողութիւններուն վրայ: «Երբ որ, կ'ըսէ այդ ծերունին, երեսուն հազարնոց բանակ մը՝ հաւասար թիւով բանակի մը դէմ կը ճակատի, կրնանք վստահացնել որ, երկու կողմէն մերձաւորապէս քսան հազար սիճիլիս կայ»:

— Ա՛խ, բժի՛շկ, այդ բառը մի՛ քսեր, այդ բառը կը զգուեցնէ զիս...: Վօլթէրէն հազարներով տարի առաջ Աստուածաշունչը՝ աւելի՛ պատշաճ կերպով՝ արգիլուած պտուղին քով օձ մը նկարեր է...: Այդ օձը իմ բոյնս քանդեց՝ ո՛չ թէ միայն իմ արիւնս, այլ զաւակներուս արիւնն ալ թունաւորեց: Այդ խեղճերը՝ դեռ հազի՛ւ քանի մը ամսու՝ կը վիժէին իրենց մօր արգանդէն, կեանքի դալարումներով, արիւնոտ, զարհուրելի...: Յետոյ զաւակ մը եկաւ, ինն ամսու. ա՛խ այդ զաւակը, ի՛մ զաւակս...: Մարմինն ամբողջ, փշտիկ-փշտիկ, պալար-պալար, թարախ ու շարաւ...: Միայն երկու օր ապրեցաւ. բայց այդ երկու օրերը՝ երկու դարեր...: Ո՛չ, բժի՛շկ, ես՝ ա՛լ զաւակ չեմ ուզեր, ես՝ ա՛լ զաւակ չեմ ուզեր. եթէ նոյն իսկ ան ապրի, չէ՞ որ զիս անիծելով պիտի ապրի: Եհովան երբ կ'ըսէր թէ «Ես վրիժառու՛ Ասուածն եմ, ու մինչեւ եօթներորդ սերունդդ կը հարուածեմ քեզ...», չէ՞ որ այս հիւանդու-թեան համար կ'ըսէր...:

Ու այդ հաստատուն, այդ աստուածավախ մարդը, տղո՛ւ մը պէս, տղո՛ւ մը պէս սկսաւ լալ...:

— Իմ կինս ինծի իր հարստութիւնը բերաւ: Ան ինձ իր միամտութիւնն ու իր ժպիտը բերաւ, վա՛յ Աստուած, ես ի՛նչ տուի իրեն: Ան

կարծեց դրախտը մտնալ, ես իր դպած տեղը դժոխք ըրի: Ան երախայ մը ուզեց, ես է՛ն սարսափելի հրէշը նետեցի իր ձեռքերուն մէջ: Ան իր շրթներն ինծի մօտեցուց, ես իմ երախաբացի. նայէ՛, բժի՛շկ, բերա՞ն է՛, այս . . . :

Իր բաց բերնէն գաղջ գարշահոտութիւն մը ելաւ. խորը, բերնին խորը, պատառոտած, խոռոչուած, կերուած տեղեր կային. տեղ տեղ կարմիր, արիւնոտ, ճերմկոտած, դեղնուտած: «Որդնոտած» պիտի կարծէր անփորձ աչք մը:

Ու այս մարդը որ մարդերուն մէջ կը շրջէր, յարգուած, որ խունկ ու սաղմոս կը բուրէր, որ այրերուն իբրև տիպար այր, աղջիկներուն իբրև տիպար ամուսին կը ցուցուէր, այս մա՛րդը՝ իր մէ՛կ համբոյրով՝ հազա՛ր անգամ աւելի թունաւոր քան Յուդայինը, ամբողջ սերունդներ վարակելու պաշտօնը ունէր . . . :

Ու բաղդը — որուն համար կո՛յր է կ'ըսեն — հազարներո՛ւ մեղքը քաւելու համար, կարծես դիտմա՛մբ, ընտրած էր այս խեղճ քաւութեան նոխազը, այս պարկեշտ ու տգէտ մարդը, որ նոյնիսկ կ'անգիտանար թէ իր մէկ լորձունքին մէջ այնքա՛ն վարակիչ ոյժ կայ . . . :

Ոտքի ելաւ. գլուխը երերակալէն՝ բռունցքը դէպի՛ երկինք վերցուց, և կարծես թէ Մովսէսին երկու քարէ-տախտակները վերցնէր իբ

երկու ձեռքերուն մէջ, անոնց բովանդակ ծանրութեան տակ ընկճուած՝ ինքնիրեն՝

— Մի՛ լնար... ըսաւ:

Մի՛ լնար: Այդ մէ՛կ բառին մէջ պատուէր մը ու պատուհաս մը կար, դաս մը ու գաւազրութիւն մը: Բոլոր կիրքերը, փորձութիւնները, վայելքները, գաղտնի համբոյրները կը դատէր ու կը դատապարտէր այդ մէ՛կ բառը: Մի՛ լնար... ամբողջ արքայութիւն մը ու դժո՛խք մը:

Ու երբ ան կը մեկնէր, ես անգամ մըն ալ կը գիտէի իր հաստ փայտէ գաւազանը՝ որ իր անկայուն ու ինկող քալուածքը կ'ապահովէր, իր մատները՝ որ թեթեւ մը կը դողային, իր թարթիչները որ վարագոյրի պէս վար իյնալու ձև մը ունէին, իր բիւրերը՝ ասեղի ծակերուն պէս նեղ, ու կը նախատեսէի որ իր քայլերուն ետեւէն կ'երթար քապէսը, տռամին վերջին արարուածը, որ մարդուն վրայէն իր աստուածութիւնը կը վերցնէ՝ անոր ծննդագործութիւնը ջնջելով, որ զարհուրելի ցաւերով կը տանջէ, որ կ'անդամալուծէ ու կը ստորնացնէ, որ մարդկային ամէն սրբութիւն գարշանքի մէջ կը լրացնէ, որ չի՛ մեռնիր, այլ ողջ ողջ կը փտեցնէ . . . :

— Մի՛ լնար . . . :

Կ Է Ս Խ Ե Ն Յ Ը

Գեղեցիկ առտու մը անակնկալ նամակ մը առի Պոլսէն: Յայտնի ընտանիք մը կը խնդրէր ինձմէ իսկոյն Մօնթէ-Քարլօ մեկնիլ՝ որովհետեւ հոն իրենց տղան յանկարծակի խենթեցեր էր, ու իբրև փաստ՝ ներփակ սա՛ տեսակ նամակ մը շրկեր էին՝ տղուն կողմէ իրենց գրուած:

«Սիրելի սիրեցեալ

«Գրուքիւննիդ ստանալով ստանալուս պէս ստացայ ու պատասխանը գրելով գրելիքէն կը գրեմ...:»

Ու այս ոճով 16 խոշոր երեսներ: Բայց ինչ որ զիս պարունակութենէն աւելի հետաքրքրեց՝ գիրերուն ձևն էր: Հազար հինգ հարիւր տարիէ ի վեր Սահակ-Մեսրոպին գիւտը այսքա՛ն չարչարուած չէր: Այլանդակ հասակներով, դողդոջո՛ւն, բարակո՛ւկ գիծեր՝ որոնք կ'ելլէին, կ'իջնէին, ո՛ւր երթալնին չգիտնալով կը շարուէին, տեղ մը կը մնային, կամ ինքզինքնին գտնելու համար ծուռ ու մուռ շրջանակ մը կը գծէին և խոշոր բառ մը ծակի մը մէջ կը սեղմէին, այնպէս որ բառերը՝ իմաստ մը տալու ճիգով ստիպուած էին կրկնուելու, տասնապատկուելու, քովէ քով շարուելու, գլուխ

գլխի տալու՝ զինուորական գծով տողանցքի մը պէս:

«Յարգանքներու յարգանքներով յարգանքներս...»

Ու այս 16 էջերուն մէջ ստորակէտ մը, վերջակէտ մը անգամ չի կար: Որովհետև այդ ամենափոքր բանը որ կէտն է՝ իր տեղին դնելու համար բաւական որոշութիւն ու վճռականութիւն պէտք է, բա՛ն մը որ շատ խելօքներուն անգամ կը պակսի: Ու նամակին պարունակութիւնը ա՛յնքան ալ ապուշ չէր: Տարտամ ու անհամարձակ կերպով ա՛յն կը հասկցուէր որ, տղան իր դրամները կերեր, նոր ոսկիներ կ՛ուզէր. (այդ ոսկիներուն թիւը չկարդացուելիք բան մըն էր, թուաբանութիւններու մէջ չմտած, բոլորովին նոր թուանշան մը...):

Ճամբորդ մը ասկէ աւելի խելացի ի՞նչ բան կրնար պահանջել իր հարուստ ծնողքէն: Բայց անոնք կ'ենթադրէին որ անպատճա՛ռ տղան իր հարստութիւնը խաղարաններուն մէջ կորսնցնելով խելքին եկած էր:

Շոգեկառքին մէջ 18 ժամեր քանի՛ անգամ կարդացի այդ 16 էջերը՝ մտքիս մէջ լոյս մը ծնցնելու համար, ու ընդհակառակը, այդ բոլոր սիրելի սիրեցեալները, շոգեկառքին ցնցումները, անիւներուն տկտկոցը բոլորովին թրմրեցուցին ուղեղս: Այդ նամակին ապշութիւնը

անհանգստացուցիչ, գրեթէ վարակի՛չ բան մը ունէր իր մէջ: Ու կէս գիշերէ մը վերջ, բուրբուրովին շուարած, իջայ Մօնթէ-Քարլօի կայարանը:

Անծանօթ քաղաքի մը մէջ ո՞ւր երթալ այդ մուծին: Նեղ փողոցի մը մէջ, դրան մը վերև, աղտոտ լոյս մը կը պլպլար, մի՛ս-մինակ ու կասկածելի — (չեմ գիտեր ինչո՞ւ): Մօտեցայ, պանդոկ մըն էր. աղ-պղպեղ գէր կին մը սենեակ մը ցուցուց. բայց դրան կղպանք չունենալը անհանգստացուց զիս . . .

— Հոս վսահուրեան տուն մըն է, ըսաւ կինը . . . Պարօնը մինա՞կ է . . .

— Այո՛, պատասխանեցի . . . սնտուկս կայարանը ձգած եմ . . . :

Փոքրիկ սենեակ մըն էր՝ թուղթէ ծաղիկներով: Գաղջ, թափանցող, անանձն բոյր մը կար օդին մէջ, իգական հոտ մը: Լայն անկողինը հազի՛ւ ծածկուած էր. ճմռթկած սաւան մը՝ խորհրդաւոր փոսերով: Մօմս մօտեցուցի, երկու կարմիր աղտեր տեսայ, դեռ թաց . . . :

— Մնաս բարո՞վ վսահուրեան տուն . . . :

Ու նոր արշաւ մը սկսայ մուծին մէջ, փողոցէ փողոց, մինչև որ յոգնած գլուխս մաքուր բարձի մը վրայ կարողացայ հանգչեցնել: Առաւօտուն, սովորական ժամիս արթնցայ: Գեռ սենեակը խաւար էր. քնացայ ու նորէն արթնցայ, նորէ՛ն խաւար. բայց այնպիսի խա-

Լար մը՝ ինչպէս ըլլալու էր աղջամուղջը, դեռ Աստուած իր նշանաւոր «Եղիցի լո՛յս»ը չարտասանած: Այս որքա՛ն երկար էին Մօնթէ-Քարլօի գիշերները: Նորէն ու նորէն քնանալ փորձեցի, մինչև որ պանդոկապետը, կեանքիս վրայ կասկածելով՝ եկաւ դուռս բանալու: Ա՛յն ատեն միայն տեսայ որ այդ սենեակը պատուհա՛ն մը, ծա՛կ մը անգամ չունէր: Կատարեալ տուփ մը: Գիշերը չխեղդուիլս ալ հրա՛շք մը պարզապէս: Ոսկեզօծ քաղաքներու գնահատութեան մէջ այս փաստն ալ մի՛ մոռնաք:

Դուրսը կէսօր էր: Շիտա՛կ խենթիս հասցէին գացի ու տանը դիմաց ճաշարան մը նըստայ: Խորհրդաւոր դուռը բացուեցաւ, գլխուն վրայ կարմիր Ծեւով մարդ մը երեցաւ, մօտեցայ ու բարեկեցի:

— Աստուծո՛ւ բարին, ինչպէ՞ս էք, ըսաւ, — այնպիսի անտարբեր ձեռով մը, որ կարծես օրը տասն անգամ կը տեսնէր զիս:

Հետս ճաշի նստաւ. հին բարեկամներու պէս, ասդիէն-անդիէն խօսեցանք: Ճիշտ է որ իր ուռեցած ականջները իրեն դէմքին ապուշ թանձրութիւն մը կուտային, բայց խենթ մը չէր այդ մարդը, հազա՛ր անգամ ո՛չ: Գաղտնիքին բանալին գտնել կարծեցի՝ իր հետ կիներու մասին խօսելով, երեսը թթուեցուց. խաղարաններուն ակնարկութիւն ըրի, ուսերը

Թօթուեց : Արդէն շուարած , աւելի շիտթեցայ :
Հապա եթէ սխալ մարդու օձիքէն բռնած ըլ-
լայի՛ . . . :

Ամուսնացած մարդ մըն էր . ինծի երկար-
բարակ իր կնոջ վրայ խօսեցաւ՝ որ քիչ մը
տկար ըլլալուն , այդ օրը միասին չէ կրցած
ելլել . իր մեծ տղուն համար ինձմէ զուրցե-
րիական վարժարանի մը հասցէն ուզեց . պզտիկ
տղայ մըն ալ ունէր , շատ պզտիկ , որ այս օրերս
ակռայ հանելուն՝ փորը քիչ մը թոյլ էր . . . :

Յետո՛յ միայն գիտցայ որ այս մարդը ո՛չ
կին , ո՛չ զաւակ ունէր , այլ պարզապէս ստելու
փափաք մը . բայց բոլորովին բնական , անշա-
հախնդիր , անմնաս սուտեր . առուեսը՝ առ-
ուեսին համար :

— Ծնողքիդ նամակ մը գրեք ես . — ըսի
անհամարձակ :

— Ձե՛մ յիշեր , ըսաւ :

— Դրամներդ խաղարաններու մէջ կերեր ես :

— Սխա՛լ է :

— Հապա ո՞ւր գացին ոսկիներդ :

— Տորեկները պաղպաղակ մը կ'ուտէի . . . :

— Հարստութիւնդ միայն պաղպաղակո՞վ
հատցուցիր :

— Առտուներն ալ կաթ մը կը խմէի , թո-
թովեց . աչքերը լեցան , մօրուքին մէջ ար-
ցունքներ գլտորեցան : Մեղքցայ , զղջացի :

Մարդը իր գրամը կերեր էր. ե՞ս ինչ կը խառնուէի . . . : Բայց ան այսպէս չէր խորհեր, կ'ուզէր իր լացովը զին համոզել իր անմեղութեանը վրայ, կ'ուզէր որ անպատճառ հաւատամ թէ ինք պարկեշտ մարդ մըն էր. ո՛չ կինը, ո՛չ գինին, ո՛չ խաղը չէին հրապուրած զայն (ու այս ճիշտ էր) . . . : Բայց, մարդիկ չար էին, իր գէշութիւնը կ'ուզէին, փողոցէն անցած ատեն խորհրդաւոր կերպով իրարու աչք կ'ընէին. (ա՛ս ալ ճիշտ էր, բայց իր գլխուն Ծեւին համար էր): Շատեր զինքը սնանկացնելու, կախաղան հանելու կը ջանային, աշխարհիս ամէն ծայրերէն անվերջանալի ու անկարելի հաշիւներ կը ղրկէին՝ իր բնա՛ւ չճանչցած մարդերէն . . . : Ա՛ս ալ ճիշտ էր, ու անա թէ ի՞նչպէս. —

Այս խելօքիկ մարդը երբեմն—երբեմն իր մեծուքեան երազներն ունէր, բայց մեծ ըսածս՝ շա՛տ մեծ, խելքի մտքի մէջ չսղմող մեծութիւն մը: Քանի որ բոլոր մարդիկ իրմո՛վ կը զբաղէին ու դաւադրութիւններ կը սարքէին իր շուրջ, ուրեմն կրնար ըլլալ որ անգիտակցաբար ինք նշանաւոր անձ մը ըլլար, ո՞վ գիտէ, թերեւս ապագայ թագաւոր մը . . . : Այս մարդը իր երազին հաւատալու գժբախտութիւնն ունէր. ու այս տեսակ հիւանդներու ընական տրամաբանութիւնով, կ'ուզէր իր պզտիկ կեանքը այդ մե՛ծ գաղափարին պատշաճեցնել կանխաւ . . . :

Իր բանակին համար ֆրանսական գործարանի մը իշու լաւագոյն կաշիէն թմբուկներ կ'ապսպրէր՝ բայց ա'յնքան թիւով որքան էշ չկար աշխարհիս երեսը . . . եթէ այդ անունով միմիայն համեստ չորքոտանիներուն կ'ակնարկէր: Գերմանիոյ կայսեր ինֆնագիր նամակ մը կը գրէր՝ անոր պզտիկ աղջկան ձեռքը խնդրելու համար: Բայց այդ մեծ ամուսնութեան արժանավայել պալատ մըն ալ պէտք էր: Մօնթէ-Քարլօի բարձունքներուն վրայ սքանչելի ծախու ապարանք մը տեսեր, ու ամենայն պաղարիւնութեամբ, առանց սակարկութեան, թագաւորի վայել ձեռով ստորագրութիւն մը նետեր էր՝ գնելու խոստումի մը տակ:

Այդ օրէն ի վեր գործերը գէշցեր էին, սուտ ու փուճ օրէնքներով իրմէ ահագին դրամներ կը պահանջէին տան մը համար՝ որ գնած չէր, պա'րզ ստորագրութիւն մը միայն . . . : Ուրեմն իրա՞ւ այնքան մեծ արժէք ունէր իր մէ'կ ստորագրութիւնը:

Այսպիսի մեծամուլութիւններու մէջ հատուցեր էր դրամները, ու նորերը գտնելու համար այլանդակ շահագիտութիւններու մէջ կ'իյնար:

Գիտնականի մը ապսպրեր էր որ իր հաշուոյն առուեսական բրիճձի գիւտին աշխատի:

Օր մը կարդալով որ սքրասիվարիուս ջու-

Թակ մը հազարաւոր ոսկիի ծախուեր էր՝ իսկոյն գրեր էր իտալական գործարանի մը, որ իրեն 12 տուգէն սքրասիվարիուսներ հայթայթեն՝ տասը տարի վերջ տասնապատիկ գիներով ծախելու համար: Ու գործարանին ամիս մը պայմանաժամ տուեր էր. բայց այդ պայմանաժամին մէջ ինք բոլորովին ուրիշ բաներու վրայ կը մտածէր, ու բացարձակապէս կը մոռնար ջութակները:

Այդ բոլոր մեծաքանակ ապսպրանքներէն միա՛յն երկու բան պահած էր իրեն՝ որ սենեակին մէջ տեսայ: Ահագի՛ն, անծա՛յր, անվե՛րջ չուան մը որ շուարեցուց զիս:

— Ծովերուն լայնութիւնն ու խորութի՞ւնը պիտի չափես, ըսի:

— Ո՛չ, ըսաւ պաղարիւնութեամբ, այստեղ անվստահելի երկիր է, եթէ սենեակը գան՝ պատուհանէն փախչելու համար է:

Բայց ես գիտէի որ դարձեա՛լ կը ստէր, իր սովորութեան համաձայն. այդ անհատում չուանը ինքզինքը ձեղունէն կախելու համար էր. . . :

Ու սնտուկ մը բացաւ. մէջը ի՞նչ կը կարծէք որ ըլլար. ածելինե՛ր, ածելինե՛ր, անթի՛ւ, անհամա՛ր, բոլորն ալ իրարո՛ւ նման ածելիներու լեռ մը. . . : Ես զարմանքէ զարմանք կ'իյնայի՛ երբ ան միւնոյն մեծութեամբ ուրիշ սնտուկ մըն ալ բացաւ՝ բերնէ բերան յար և նման ածելիներով լեցուն:

— Ասոնք սրցուածներն են, ըսաւ :

Ասոր վրայ շատ չպնդեցի, դուրս ելայ : Ահա մարդ մը որ գիշերները հազարաւոր ածելիներ կը սրցնէր, ու ցորեկները խելօք-խելօք եւ ազատ-համարձակ փողոցներուն մէջ կը պտտէր. մինչև որ անմեղ մը չմեռցնէր՝ Օրէնքը զայն յիմարանոց չէր կրնար նետել. որո՞ւ փոյթ թէ այլանդակ գնումներով փճացուցած ըլլար իր հարստութիւնը. ան կես-խենքն էր. արդէն բժշկութիւնն ալ խենթութիւն չ'անուաներ այս հիւանդութիւնը : Իր յիշողութեան կորուստը, իր ըրածներուն մանկական տարօրինակութիւնը, իր աւելորդ ստախօսութիւնը, իր յաջորդական մեծամոլութիւնն ու մենամոլութիւնը, ու մանաւանդ իր խօսելու դժուարութիւնը և իր թափթփած բառերը, իր գիրերուն պէս՝ լեզուին ու մատներուն ալ դողալը, շատ որոշ հիւանդութեան մը անունը կ'արթնցնէին մտքիս մէջ :

Ինչպէ՞ս սկսեր էր այդ հիւանդութիւնը. ո՛չ թէ յանկարծակի (ինչպէս ծնողքը կը գրէին), այլ ամիսներու ընթացքին : Բարեկիրթ մարդ մըն էր ան, որ քիչ քիչ իր բնութիւնը փոխեց : Նախ մելամաղձոտ դարձաւ, սենեակին մէջ բանտարկուած՝ օրը հարիւր սիկարէթ կ'այրէր ու կը մարէր. յետոյ բարկացոտ դարձաւ, ընտիր հասարակութեան մը մէջ յանկարծ զզուելի

շարժում մը կ'ընէր, գարշելի բառ մը կ'արտասանէր: Ծնողքը նախամեծար համարեցին զայն ճամբորդութեան պատրուակով տունէն հեռացնել, ու մինչև որ վերոյիշեալ նամակը չստացան՝ խենթ ըլլալը չգուշակեցին: Արդէն ծնողները այդպէ՛ս են. ա՛յնքան երկար ատեն որ դրամնին չուզես՝ խելացութեանդ վրայ չեն կասկածիր . . . :

Բարալիզի ժեներալն էր այս հիւանդութիւնը, քոյրը այն միւս սարսափելի հիւանդութեան՝ որ քապէս կը կոչուի, և որոնց երկուքին ալ հայրը հինցած սիճիլիզ մըն է: Բայց նախ պէտք էր ստուգել որ այս վերջին ախտը ընդունա՞ծ էր ժամանակին:

— Այո՛, ըսաւ, անանկ բան մը կար . . . հի՛ն պատմութիւն . . . :

Արիւնին ու մարմինին քննութիւնը կասկած չի ձգեցին. գարմանելն անկարելի էր, ընելիքս պա՛րզ: Զինքը շոգենաւի մը բժիշկին յանձնելով՝ շիտակ Պոլիս ղրկեցի: Եւ ա՛լ մինակ մնացած՝ քիչ մը ատեն հանգչեցայ այդ սքանչելի քաղաքին մէջ: Վերադարձիս՝ շոգեկառքին մէջ նորէ՛ն կարգացի նշանաւոր նամակը ու նորէ՛ն երևակայեցի այդ խենթը, բայց այս անգամ ո՛չ թէ տարտամօրէն, հապա շա՛տ որոշ կերպով՝ այնպէ՛ս, ինչպէ՛ս մօտաւոր ապագայի մը մէջ պիտի ըլլար ան, անխուսափելիօրէն:

Ուղղեղը իր այդ վերջին ու տարօրինակ լոյսերէն՝ վերջ՝ բոլորովին պիտի խաւարէր, սեփ-սե (առջի գիշերուան սենեակիս պէս), ապուշութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար, շարժումները անկարելի, անկողնին պիտի գամուէր, լեզուն պիտի կորսնցնէր, ուտելը պիտի մոռնար, օրը քսան սաւան պիտի աղտոցտէր, օր պիտի գար ուր ա՛լ զայն կերակրելն ալ անկարելի պիտի ըլլար, իր է՛ն սիրելիներուն գարշելի պիտի դառնար, պիտի նեխէր . . . ու ասիկա՝ անխուսափելիօրէն :

Բայց այս պատմութիւնը անակնկալով սկսաւ և անակնկալով ալ պիտի վերջանար : Տուն դարձիս՝ Պոլսէն նամակ մը գտայ, ուր ինծի կ'իմացընէին որ խենթը՝ հոն հասած օրն իսկ՝ հազիւ բժիշկին հսկողութենէն ազատած՝ հորը նետուեր էր . . . կարծես դիտմամբ՝ իմ անխուսափելի գուշակութիւններս զուր հանելու համար :

Բնութիւնը, որ ամէն չարիքին քով բարիք մըն ալ դրած է, այդ սարսափելի ախտին քով՝ իր դարմանն ալ ցոյց տուեր է . այս հիւլանդները գիշեր-ցորեկ մէ՛կ բան կը մտածեն՝ անձնասպանութիւնը : Բժիշկները որ ուրիշ դարման մը չեն գտած՝ կը բաւականանան արգիւլելով իրենց այդ բնական հակումը : Սակայն, լաւագոյն չէ՞ հոր մը աղտոտել քան տարիներով նուիրական բոյն մը թունաւորել :

Ու հիմա կը յիշեմ դեռ այն օրը՝ երբ մօլուքին մէջ խոշոր արցունքներ կը գլտորցնէր՝ զիս համոզելու համար որ ինք բարի ու խելօք մարդ մըն է . . . : Ա՛լ կը հաւատամ քեզի, խեղճ մարդ, դուն չես ստեր: Ստողները ա՛նձնք են որ քու հոգւոյդ կորստեան վրայ կուկորդիլոսի արցունքներ կը թափեն . . . :

Թող կրօնագէտներն ու բարոյագէտները անձնասպանութեան վրայ վիճին. թող իմաստասիրական հատորներ արձակեն իրարու գըլխուն. մէկը պիտի գտնուի՞ ինծի բացատրելու համար որ, մարմնապէս ու հոգեպէս ի՞նչ պիտի արժէր այդ կեանքը, խօսելու, զգալու, շարժելու, սնանելու, մտածելու անկարող, մէզի մէջ փտած մտի կտոր մը՝ որ շանը նետես չուտեր . . . :

Լօզան, 1913

ԱՊՐԻԼԸ ՅԱՂԹԵԼ Է

Ո՛վ մարդ, մտածա՞ծ ես երբեք այն հրաշալի բանին վրայ որ կեանքն է:

Կ'ըսեն թէ համբոյրներ կան որ վա՛րդ կը ծլցնեն: Վարդն ի՛նչ է որ. համբոյրներ կան որ մարդ կը ծնցնեն:

Ծնողներ, ուսուցէք ձեր տղաներուն թէ իրենց մէջ Աստուած մը կը քնանայ:

Ու վա՛յ անոր որ մուլթ անկիւններու մէջ կը խաթարէ, կ'ազտոտէ, կը թունաւորէ կեանքի գործիքը: Այդպիսին դժբա՛խտ հայր մը պիտի ըլլայ, եթէ երբե՛ք հայր ըլլայ . . . :

Ապաժառանգ, պակասաւոր, ցաւագար, մեղամաղձոտ, այսահար, ախտազին զաւակներուն հաշիւը գինեմօլ և ցոփակեաց հայրերո՛ւն հարցուր . . . :

Այնքա՛ն փափուկ է սիրոյ պտուղը:

Խաւարի մէջ բանտուած այդ փոքրիկ մարմինը ո՛չ կը տեսնէ, ո՛չ կը լսէ, ո՛չ կը խօսի, ո՛չ կը շնչէ: Բայց այդ մտի կտորը բոլո՛ր սըրտերէն աւելի զգայուն է:

Այդ ապագայ կեանքը՝ մայրական տխրութենէ մը իր ամբո՛ղջ ճակատագրով կ'ազդուի:

Մօրը սրտին մէ՛ն մի կոչը իր փոքր սրտին մէջ կ'արձագանգէ: Ան ցաւէ՛ մը, խոցէ՛ մը, ոչինչէ՛ մը կրնայ մեռնիլ մօր կենդանի արգանդին մէջ...:

Բայց պիտի ապրի՛: Ու ահա՛ վճռական ժամը, տառապանքի ու յոյսի այն փոխորկալի՛ ժամը՝ ուր զաւկի մը ծնունդը ու մօր մը մահը նժարին երկու աչքերուն մէջ զիրա՛ր կը կշռեն, վարանոտ տատանումներով . . . :

Այրը արդէն հեռացաւ, մեղաւոր անասունի մը պէս: Սարսափահար կինը միայնակ է այն խոշոր Անձանօթին առջև, որ իր արիւնէն սնոյց, և որ վայրկեանէ մը պիտի մեռցնէ զինք գուցէ . . . :

Որքա՛ն երանելի է սակայն այսօրուան երեխան. ան այժմ կրնա՛յ հասկցնել իր լեզուն, կրնա՛յ արտաքին աշխարհի հետ յարաբերութեան մտնել . . . :

Կը տեսնե՞ս սա Գիտութեան մարզը որ գլուխը մօր որովայնին վրայ հակած՝ մանուկին սիրտը կ'ունկնդրէ: Մանուկն անոր ականջին կանխա՛ւ կը պատմէ իր տարիքը, իր հասակը, իր առողջութիւնը, իր ի՞նչպէս ծնելու դիտաւորութիւնը, — գլխո՞վ, ձեռքո՞վ թէ ոտքո՞վ աշխարհ գալու իր որոշումը . . . :

Ու ահա ծնաւ:

Բայց որքա՛ն սիրուն է այս Անձանօթը որմէ մայրը կը վախնար . . . :

Մէ՛կ էին, երկո՛ւք եղան, ու իրարու կը ժպտի՛ն . . . :

Աստղ՝ մըն էր որ աշխարհ ինկաւ: Սակայն երկնքէն իջնող այս հրեշտակին համար որքա՛ն դառնութիւններ ունի երկիրը: Հացի փշուր մը բաւական է զայն խեղդելու: Պիտի կրնա՞յ ապրիլ, թէ միայն հիւր է . . . :

Հարսանիթի, կեղծ-մաշկի, կապոյտ հագի, շառատենդի, ուղեղատապի զոհերուն հաշիւը սգաւոր մայրերո՛ւն հարցուր . . . :

Եթէ ուժեղ է՝ պիտի յաղթէ՛ ու պիտի ապրի:

Բոլոր ախտերուն և մահերուն մէջէն այդ կենսունակ մսակոյտը իր ճամբա՛ն պիտի բանայ: Այդ դողդոջուն էպիլը, զոր բղէ՛ղ մը բաւական էր մեռցնելու՝ բոլո՛ր դժուարութիւններուն պիտի յաղթէ, պիտի ուռճանայ, պիտի մեծնայ, թագաւո՛ր պիտի ըլլայ . . . :

Ու ո՛չ թէ աշխարհագրական կէտի մը թագաւորը. ամբողջ կենդանական ցեղերուն, շընչաւոր և անշունչ էակներուն թագաւորը:

Երէկուան գառնուկը այսօր առիւծնե՛րը պիտի դողացնէ ու վանդակներու մէջ պիտի բանտէ զանոնք իր զրօսանքին համար:

Կեանքուն պիտի հրամայէ որ խոնարհի՛ն, եթէ ո՛չ՝ անոնց փորոտիքին մէջէն պիտի անցընէ իր երկաթէ՛ ճամբան:

Երկնքին պիտի հրամայէ որ լռէ՛. եթէ ո՛չ՝

շանթարգելով մը պիտի վիժեցնէ անհնազանդ տարրերուն կատաղութիւնը, թնդանօթով մը պիտի փարատէ ամպի ծոցին մէջէն սպառնացող կարկուտը . . . :

Երկրին արգանդէն խաւարին ոգիները դո՛ւրս պիտի կանչէ, անկերպարան մետաղներուն պիտի հրամայէ որ ծռին, ձև առնեն ու աշխատի՛ն իրեն համար :

Արարչութեան կարգն ու սարքը պիտի փոխէ : Բնութիւնը զայն հողի՛ն դատապարտած էր, ան ծովերուն և օդերուն պիտի իշխէ :

Ովկիաններու մէջտեղը թաւալող անդրջրհեղեղեան լեռնանման վիշա՛պը պիտի հալածէ : Ամպերէն վեր ճախրող արծի՛ւը պիտի սարսափեցնէ իր սրնթաց սաւառնակին վրայ թառած . . . :

Ահաւասիկ թագաւորը, տիեզերքին թագաւորը . . . :

Բայց որքա՞ն տկար, ո՞րքան խղճալի է ան . . . :

Այն որ երէկ օդերուն մէջ կ'արշաւէր, այսօր սողունի մը պէս անկողին գամուե՛ր է, խղզուկ-խղզուկ կը հազայ . . . : Աներևոյթ թշնամիներ իր կօկորդը լեցուցեր, իր շունչը կղպեր են . . . :

Թագաւորը պիտի մեռնի՛, ու չի՛ հասկնար թէ ո՞վ է զայն մեռցնողը . . . :

Սերունդէ սերունդ վայրի զազանները կոտորեց: Թունաւոր զեռունները անհետացուց իր բնակութենէն, մարդասպաններու համար օրէնքներ շինեց, ու չուաններու ծայրէն կախեց անհնազանդները . . . : Ո՞վ է ուրեմն թըշնամին, ո՞ւրկէ մտաւ . . . :

Բայց կը տեսնե՞ս զուն նորէն սա զիտութեան մարդը, որ հիւանդին վրայ փափկութեամբ կը ծռի, աննշան սրսկում մը կ'ընէ սրունքին մէջ, վայրկենաբար միլիոնաւոր մանրէները կօկորդին մէջ կը մեռնին, ու, կեցցէ՛ թագաւորը . . . :

Ան մինչև այժմ միա՛յն տեսանելի թշնամիներուն գէ՛մ պայքար մղեր էր. հիմա նոր խաչակրութիւն մը կը սկսի՝ անեսաանելիներուն գէ՛մ . . . :

Որո՞նք են այդ խաչակրութեան զօրապետներն ու իշխանները:

Անոնք ոսկեճամուկ զարդեր չունին: Սուսերի տեղ սուր դանակ մը, ատրճանակի տեղ մանրադիտակ մը կայ ձեռքերնին:

Մօլիէռին հեգնած բժիշկները որ դեռ երէկ արքաներուն աղիքները լուալո՞վ միայն կ'ապրէին, այսօր ամբողջ երկրագունտի վրայ ձեռք ձեռքի տուեր են, համամարդկային կեանքին պաշտօնեաները, վերջնական Յաղթութեան յուսատունները եղեր են:

Կը տեսնե՞ս սա ծերունին, որ կատղած շունին երախէն ումպ մը լորձունք կը հաւաքէ՝ քննելո՛ւ համար:

Կը տեսնե՞ս սա երխտասարդը, որ չա՛ր աշխարհներու մէջ կը մեռնի՝ հնդախտին գաղտնիքը յափշտակելու համար:

Կը տեսնե՞ս սա նոր Պրոմէթէոսը, որ խաւարին ծոցէն ռասիումը գողնալով՝ իր ձեռքերը կ'այրէ այդ մոգական հուրէն:

Կը տեսնե՞ս սա հայ գիտունն ալ, որ Ռէօնթկէնեան ճառագայթներուն գիտակից զոհը կ'ըլլայ Նոր-Աշխարհին մէջ:

Բայց դեռ ի՞նչ անանուն բժիշկներ կան որ ուրիշներո՛ւ կեանքին համար կը մեռնին, անգիտացուած . . . :

Արգի՞ւնքը . . . :

Մոռցա՞ր ուրեմն այն օրերը ուր ամբողջ ժողովուրդ մը, իր արքաներով ու ասպետներով՝ վէրքերու մէջ կը փտէր: Այդ քսան հազար բորոտնոցներէն, որոնք Եւրոպայի մակերեսը կը ծածկէին՝ այսօր հա՛տ մը իսկ չէ մնացեր . . . :

Ժանտախտը, Ծաղկախտը, Հնդախտը՝ դժոխքէն փախած այդ երեք Աստուածները, որոնք մէկ տարուան մէջ անթիւ բանակ մը սրէ կ'անցնեն՝ ա՛լ չեն զօրեր ոտք կոխելու այս անծայրածիր Եւրոպան զոր բժիշկներ՝ կը պաշարեն:

Անոնք պահակներու պէս կը հսկեն քաղաքակրթութեան սահմանադիրին վրայ: Ու որպէսզի ժողովուրդներ կարենան հանդիստքնանալ՝ իրենք անքո՛ւն կը սպասեն խրամատին վրայ, նենգ թշնամիին դէմ ճակատ ճակատի . . . :

Այս անհաւասար կռուին մէջ՝ որ անդէ՛ն մարզը կատղած Աստուածներուն դէմ կը մղէ, յաղթութիւնը մե՛րը պիտի ըլլայ . . . :

Առջի օր Մաղկաստն ու Կեղծմաշկը անձնատուր եղան: Երէկ Կատաղութիւնը խելօքցաւ: Այսօր ժանտատենդն ու Յրանկախաբ յաղթուելու վրայ են: Վաղը Թոքախտին է կարգը . . . :

Յիշէ՛ Սպարթացի մօր խօսքը, — «Վահաւն՝ վղ կամ վահանի՛դ, վրայ»: Պիտի յաղթես կամ պիտի յաղթուիս, ուրիշ ճար չկայ . . . :

Բժիշկնե՛ր, սորվե՛ցուցէք ձեր հիւանդներուն, որ քաջ ըլլան. ապրիլը յաղթել է: Յուսահատներուն համար այս կեանքին մէջ տեղ չկայ . . . :

Վա՛յ հոգևոր ու մարմնաւոր տկարներուն, վա՛յ երկչոտներուն, վա՛յ յոռետեսներուն, վա՛յ թերահաւատներուն: Վատերուն համար այս աշխարհին մէջ տեղ չկայ . . . :

Յոգնա՞ծ ես՝ տո՛ւր ինձի քու ձեռքդ: Որովհետև եթէ կեանքի պայքար տիեզերական

օրէնք է, իրեօզնութիւնն ալ կենդանական
մնա՛րդ է :

Մենք երգելով երթանք Վաղուան :

«Մահուան» չե՛մ ըսեր, որովհետև հիւան-
դութենէ մը մեռնիլը այնքա՛ն անբնական ու
անիրաւ է, որքան արկածէ մը մեռնիլը . . . :

Բոլո՛ր երկիրներու ախտաւորներ, իրարո՛ւ
միացէք, ձեռք ձեռքի տուէք, կազմակերպուե-
ցէք մե՛ծ յաղթութեան, կեանքի՛ն յաղթու-
թեան համար . . . :

Յառա՛ջ. ապրիլը յաղթե՛լ է . . . :

Լօզան, 1913

ՀԱՐՍԵՐՈՒՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

— Հարսնիքիս առաջին գիշերը՝ ամուսինիս երկու տարբեր սենեակներ ցոյց տալով պիտի ըսեմ. «Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր ննջասենեակը, և ահաւասիկ իմինս . . .» :

Այսպէս կ'որոշէր Սիւզան՝ ամէն անգամ որ իր ընկերուհիներէն մէկը ամուսնանար: Ու որքա՛ն դպրոցական բարեկամներ ունէր ան: Աշխարհիս ամէն երեսներուն վրայ, այս կամ այն քաղքին մէջ, տարի չէր անցներ որ անոնցմէ մէկը կամ երկուքը Համուսնանային: Այն ատեն Սիւզան անհամբեր կը սպասէր առաջին նամակին, տարիներէ ի վեր խոստացուած այն խորհրդաւոր, մտերիմ ու սարսափելի նամակին, որ վե՛րջապէս պիտի բանար իր աչքերուն վարդագոյն վարագոյրը:

Հին ու միամիտ սովորութեան մը համաձայն, դեռ վարժարանին գրասեղաններուն վրայէն՝ հասո՛ւկ աշակերտուհիներ, օր մը իրարու գրել խոստացեր էին իրենց ուղեղը չարչըրկող կարմիր գաղտնիքը . . . :

Այդ օրէն ի վեր քանինե՛ր թռան իրենց բոյներէն՝ թռչուններո՛ւ պէս, թռա՛ն ու լուե-

ցի՛ն, չարե՛րը . . . : Սիւզան գեռ տունը կը մնար՝ մըջիւններու պէս. կը մնար ու կը խորհէր՝ «Չարե՛րը . . . » :

Կարծես բուրն ալ խօսք-մէկ ըրեր էին լուելու : Գոնէ գիրքե՛րը բացատրութիւն մը պարունակէին այդ կենսական, այդ ահագին հարցին վրայ : Բայց նո՛յն իսկ բժիշկները, փոխանակ մերկացնելու հանելուկը, կը զգեստաւորէին, բամպակներու մէջ կը փաթթէին զայն . . . :

— Ինչո՞ւ . . . Ինչո՞ւ . . . , կը խորհէր Սիւզան : Ու տարիքը առած ամէ՛ն ազջիկներու պէս կը սկսէր քիչ-քիչ վախնալ այդ մութ ու չխոստովանող բանէն . . . : Ահա թէ ի՞նչ պատճառով կանխաւ պատրաստեր էր իր հիմենեան յատակագիծը՝ պաշտպանողական հողի վրայ . . . :

— Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր ննջասենեակը, և ահաւասիկ իմինս . . . :

Տարիներու ընթացքին տարտամ ո՛խ մը սկսեր էր մեծնալ իր պզտիկ սրտին մէջ՝ այրերու դէմ, կո՛յր ո՛խ մը, անկերպարան, անհամարձակ ու անորոշ ո՛խ մը, որ գեռ արմատ չունենալուն՝ չէ՛ր ծառանար . . . :

Ամէնուն պէս ինքն ալ գիտէր որ, տեղ մը, կիներ կազմակերպուած ու զինուած էին եսասէր մարդերուն դէմ պայքարելու համար : Բայց ինք անոնցմէ չէր, ո՛հ, ո՛չ . . . : Ան ի՞նչ ընէր

բոլոր այրերը. ան մէկ կ'մարդ մը յաղթել կ'ուզէր միայն, և ո՛չ թէ բռնի ոյժով, այլ իր սրտին ոյժով, իր գեղեցկութեան ոյժով, իր անձնուիրութեան ոյժով, իր տկարութեան ոյժով...:

Ինչպէ՛ս պիտի սիրէր, որքա՛ն պիտի գգուէր, քանի՛ հնարքներ պիտի ստեղծէր երջանկացնելու համար այն միտ՛կ մարդը որ չէ՛ր գար, ու պիտի չգար գուցէ . . . :

Իրեն համար պէ՛տք մը, պահա՛նջ մը, գեղարուե՛ստ մըն էր կնութիւնը: Ան ո՛չ թէ բնութեան կոյր կատակով՝ այլ կարծես ի՛ր ուզելովը էգ ծնած ըլլար . . . :

Սիւզանն այն մի՛շտ ժպտունն արարածներէն էր՝ որոնք կրնան հաւասարապէս թագաւորի տունն մը ու բանուորի բոյն մը շէնցնել:

Ու տեսնելու բան էր թէ ի՛նչ ճարտարութեամբ կը վարէր իրենց տունը, ի՛նք իր գըլխուն, դեռատի տանտիկնոջ մը պէս: Իր մեծ քոյրը գիշերօթիկ վարժարանի մը մէջ ուսուցչուհի ըլլալով՝ հազիւ ամիսը անգամ մը կու գար տուն: Իր ալևոր մայրը՝ տարիներու բեռին տակ կ'ըած, երկուքի կոտորուած էր: Իր հայրը՝ պետական գրադարանապետ մը՝ մեռած էր արգէն, ու հիմա անոր նիհար կենսաթոշակով կ'ապրէին:

Այդ նիւթական նեղ պայմանները քիչ մը լայնցնելու համար՝ Սիւզանն քանի մը ուսա-

նողները ընդունեց իր տան մէջ: Ու տեսնելով էր իր ուրախութիւնը, իր գործունէութիւնը, իր հպարտութիւնը: Հին ու մենաւոր սենեակները սկսան կեանքով լեցուիլ, խայտալ, երգել, աշխատիլ ու բզզալ, փեթակի բջիջներուն պէս...:

Սիւզանին այնպէս կը թուէր որ իր տունը ա՛լ տեսակ մը համալսարանի մասնաճիւղ եղած էր: Լաւագոյն ուսանողները հո՛ն կը ճաշէին, հո՛ն կը վիճէին, գիտութեան ու գեղարուեստի վերջին տեսութիւնները հո՛ն իրար կը զարնուէին, անշօշափելի նրբութիւններու, անհասանելի բարձրութիւններու կը հասնէին:

Ու ամէն տարեվերջի՝ երբ այդ տունէն ուսանող մըն ալ կ'աւարտէր ու կը մեկնէր, Սիւզանին սրտէն կտո՛ր մըն ալ կը փրթէր, իր ետեւէն թռչելու համար գէպի հեռաւոր ու կապոյտ երկիրները, ու գաղանի հպարտութիւնով հետեւելու համար իր փառքի ճանապարհին...:

Բայց այդ ներքին փոթորիկէն ո՛չ ոք բան մը կը նշմարէր: Սիւզան, միշտ ժպտուն, հիմա, մնացած ուսանողներուն վրայ կը թափէր իր ամբողջ խնամքը, հոգածութիւնը, սէրը, իր կուսական սրտին մէջ գտնելով հաճելիութեան անսպառ գանձերը:

Ստեն-ատեն երբ սեղանին վրայ խօսակցութիւնը կը մարէր, ան միշտ պատրաստ հարցում մը ունէր իր լեզուին տակ:

— Պա՛րոններ, ի՞նչ կը խորհիք արդեօք տկար սեռին վրայ . . . :

— Տկար սե՞ռ . . . երբ թագաւորներն անգամ կը խոնարհին ձեր առջև: Կինները միայն հաւատք չունին իրենց կատարելութեան. չեն ներեր որ իրենց սեռէն մէկը գտնուի որուն դէմքին, հասակին, տարիքին կամ գոնէ վարքին ու բարքին վրայ տկար կէտ մը չըլլայ: Տկար սեռին առասպելը իրենք հնարած են . . . : Մենք ձեզ գեղեցիկ սեռ կը կոչենք, Օրիո՛րդ . . . :

Սիւզան կը շիկնէր:

— Իմ ալ կարծիքս այն է որ, կ'ըսէր ուրիշ մը, եթէ երկինքը ապրէինք՝ կինները պիտի թագաւորէին, ու մենք հազիւ թէ դռնապաններ ըլլայինք հոն . . . : Իսկ հոս, երկրի վրայ, ուր բիրտ ոյժը կը տիրէ, ես պիտի չցանկայի որ կինները իրենց պատուանդանէն իջնէին մեր ցեխերուն մէջ պայքարելու համար . . . : Ընտանիքը իրենց միակ երկնաշին ապաւէնն է այս երկրագունտին վրայ. հոն է կիներուն թագաւորութիւնը . . . :

Այն ատեն Սիւզան դաշնակին առջև կ'անցնէր, ու բոլորն ալ վայրկեան մը երկինքներ կը փոխադրէր իր մատներուն խաղովը . . . :

Ա՛խ, այդ բարակ մատները, կնոջ մատները: Միայն համբուրուելու համար եղած հուրի մատներ չէին անոնք: Ընտանեկան ի՛նչ

հրաշքներ կը գործէին ամէն օր, անգիտացուած, պահոււրտող ու անանուն հրաշքներ:

Այդ մատներուն շնորհիւ իր հինցած տունը նոր հարսի մը պէս կը ժպտէր, իր համեստ հագուածքը ոչինչով մը կ'ազնուանար, իր անշուք սեղանը ծաղիկով մը կը հարստանար: Մէկ ձուկով քանինե՛ր կշտացնելու Յիսուսին հրաշքը ինք ամէն օր կ'իրագործէր . . . :

Սիւզան կին մը չէր, այլ կինը: Սակայն ինչո՞ւ ան դեռ աղջիկ կը մնար . . . :

Ճիշտն ըսելու համար, յաճախ մօրմէն տարտամօրէն խնդրած էին իր ձեռքը, ու միշտ մայրն ալ տարտամօրէն հասկցուցեր էր որ Սիւզանէն առաջ մեծ քոյրը կար . . . :

Սակայն հիմա որ քոյրը արդէն պսակուեր էր, Սիւզան բացարձակապէս կը յամառէր աղջիկ մնալ:

Ինչո՞ւ . . . :

Օր մը այցելու թեան դացեր էի իրեն, սովորական տեսակցութեան մը համար՝ իբրև իր հօր ու իր տան նախկին բարեկամ:

— Բժի՛շկ, ըսաւ, այսօր պատմելիք ի՞նչ նորութիւն ունիք հիւանդանոցէն:

— Մի՛ հարցնէք, Սիւզա՛ն, սարսափելիք բան մը, չըսուելիք բան մը . . . :

— Եթէ այդպէս է . . . անպատճառ ըսէք:

— Ձեր փափուկ աղանջներուն համար չէ, Սիւզա՛ն:

— Ձիս տղու տե՞ղ կը դնէք, բժիշկի: Գուցէ ես ալ ձեզի բան մը ունիմ ըսելու. սարսափելիք բան մը, չըսուելիք բան մը:

— Ձեր պատմելիքը երբեք պիտի չհաւատարի իմինիս, Սիւզան: Բժիշկի մը մէկ օրուան տեսածը բաւական է ամբողջ կեանք մը թունաւորելու: Սակայն կը խոստովանիմ որ այսօրուան տեսածէս դեռ մարմինս փուշ-փուշ է: Երևակայեցէք երիտասարդ, զմայլելի, ոսկեգոյն աղջիկ մը, կարմիր՝ վարդի մը պէս, ու անառակ՝ նժոյզի մը պէս: Երևակայեցէք ամէնէն նուրբ ժանեակները, սնդուսները, ժապաւէնները, ու՝ անոնց տակ ամէնէն՝ անուշիկ ախտը, իր ամէնէն՝ դժոխային, իր ամէնէն՝ վարակիչ ձևով: Կը կարմրի՞ք, Սիւզան . . . : Իմացէք յուրեմն թէ՛ ան չթողուց որ ներարկումներն սկսէի. վաղն իսկ պիտի ամուսնանայ եղեր . . . : «Մեղքալուսնէս վերջ ամուսնիս հետ միասին կուգանք դարմանուելու» ըսաւ . . . :

— Օ՛րս ըլլայ . . . բացագանչեց յանկարծ Սիւզան, կրակ կտրած:

— Ձեզի ի՛նչ եղաւ, Սիւզան:

— Ինձի ի՛նչ պիտի ըլլայ . . . : Հապա՛, թող այրերը ամենազգուելի ախտերու մէջ նեխին, ամենագարշելի անկողիններու մէջ մտնեն, ու վստահ են որ հիմենեան սուրբ բարձին վրայ ամենամաքուր կոյսը պիտի ունենան . . . : Կա՞յ

միակ ազըլիկ մը որ նոյն վստահութիւնն ունենայ իր ամուսնին վրայ . . . : Թող գոնէ կոյս մը գտնուի որ մեր ամէնուս վրէժը լուծէ . . . :

— Բայց ինչէ՞ն գիտէք որ այդ դժբախտ ամուսինը անմեղ մը չէր :

— Հոգ չէ՛, պոռաց Սիւզան, իմ քոյրս ալ անմեղ մը չէ՞ր . . . :

— Ուրեմն ձեր քոյրը . . .

— Տխո՛ւր, տխո՛ւր պատմութիւն մըն է ըսելիքս, բժի՛շկ. բայց չըլլա՛յ որ մօրս ըսէք, խեղճը մինչև հիմա լուր չունի . . . : Գիտէք որ տարինե՛ր ամբողջ խնայողութեան հրաշքներ գործելով մեծ քոյրս կոկիկ գրամօթիտով մը՝ վաճառականի մը տուինք : Սակայն չէ՛ք գիտեր թէ ան ի՞նչ տուաւ ի փոխարէն իմ քրոջս . ամէնէն հրէշային ախտը . . . : Իր տատրակի մարմինը կարմիր—կարմիր դուրս տուեր էր . . . : Ես այն ատեն տգէտ էի. եթէ միայն կասկածէի, եթէ միայն քոյրս բառ մը ըսեր, սա մատներովս կը կուրցնէի իր էրկան աչքերը . . . : Սակայն քոյրս լռեց, ու հեռու տեղեր գացին իրենց ամօթը պահելու . . . : Եթէ մայրս օր մը գիտնար միայն թէ ի՞նչ մեղրալուսնի ճամբորդութեան մեկնած է իր ազըլիկը՝ կաթուած կ'իջնէր խեղճին վրայ . . . :

Բայց ահաւասիկ որ դուռը զգուշաւոր կերպով բացուեցաւ, ու սեմին վրայ երևցաւ ծերունի մայրը . . . :

Երկու դաւազիրներու պէս կարմրեցանք ու լռեցինք: Հսե՞ր էր արդեօք . . . : Ոչ: Ներուզութիւն խնդրելով հեռացաւ .

— Շարունակեցէ՛ք, տղաքներս, շարունակեցէ՛ք . . . :

Բայց Սիւզան որքա՞ն հեռու էր մօրը ենթադրած սիրոյ զգացումներէն: Որքա՞ն դառնութիւն կար այդ զուարթ աղջկան գիրկը, որքա՞ն արցունք իր պճլտուն աչքերուն ծայրը, որքա՞ն տառապանք իր տրոփուն սրտին խորը: Ամբո՛ղջ կանացի ցեղը կը յառնէր ու կը փոթորկէր իր փոքրիկ մարմնին մէջ: Նուիրուելու, զգուելու, երջանկացնելու համար հրաշակերտուած իր մարմինը, մարդերը մէ՛կ համբոյրով կը թունաւորէին . . . : Ամէնէ՛ն զգայուն, ամէնէ՛ն նրբալար քնարը, որ սիրահար մատներու հպումին տակ կրնար մարդկային մեծագոյն ցաւերը մոռցնել իր երկնային դաշնութիւններով, այդ կուսական քնարը՝ մարդիկ իրենց զարշապարին տակ կը ջախջախէին . . . : Որքա՞ն կոպտութիւն, որքա՞ն անիրաւութիւն, որքա՞ն անգթութիւն այն գիւրբաբե՛կ էակներուն հանդէպ՝ որոնք երկնէ երկիր իջան մե՛զ գիւթելու, մե՛զ հմայելու, մե՛զ բարձրացնելու համար . . . :

Եւ շուարած կ'ունկնդրէի իր ահաւոր ու անսահման բառերուն, որ կուլային իր ման-

կական երկու շուրթէն, երկու թեթև ամպէ
ժայթքող շանթերու պէս՝ որ դարձաւ որ ու ան-
զաշնակ տարրերու խո՛ւլ կատաղութիւնը կը
պոռթկան . . . :

— Ա՛խ, զգուելի՛, զազի՛ր մարդիկ, հոգ-
ւով—մարմնով թունաւորուած . . . : Ու խորհիլ
թէ դո՛ւք ալ մեզի պէս մօր մը շքեղ արգան-
գին մէջ կազմուեցաք . . . : Ձեր առաջինն ար-
ժանի չէ՛ յետին կնոջ համբոյրին : Է՛ն մեզա-
պարտ կնոջ մէջ դեռ մանուկի մը հոգին կայ . . .
ա՛յն մանուկին որ պիտի ծնի . . . : Ես հարսերէն
վարդագոյն պատմութիւններ կ'ուզէի, ու խեղ-
ճերը չէի՛ն զօրեր իմ կոյս յոյսերս խաւարել . . . :
Ահա ինչո՞ւ կը լռէին, ահա ինչո՞ւ պիտի լռեն
հարսերը . . . :

Լօզան, 1914

“ՓՈՒԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ,”

Դեռ դպրոցական նստարաններուն վրայէն՝ Արամ, ընկերս, կ'ըսէր ինձի.

— Երբ քսան տարու ըլլանք, ա'յնպիսի խնջոյք մը, ա'յնպիսի հանդէս մը սարքենք, որ ամբողջ գիւղը մեզի հետ ուրախանայ. . . :

Այն ատեն դեռ մեզի այնպէս կը թուէր թէ քսան տարեկանին խոշոր անկիւն մը պիտի դառնայինք:

Քսան տարի կեանքի պատրաստուիլ, քսան տարի զաւակներ պատրաստել, քսան տարի մահուան պատրաստուիլ. . . : Ա'յս էր մեր նշանաբանը:

Մեր տղու միամտութեան մէջ այնպէս կ'երևակայէինք թէ, կեանքը մաթեմատիքական ուղիղ գիծ մըն էր՝ որ երեք հաւասար մասերու կտրուելէ վերջ՝ ինքն իր վրայ կը գոցուէր, ինքնաբերաբար, եռանկիւնի մը պէս. . . :

Այդ օրէն ի վեր շա՛տ ջուրեր անցան կամուրջին տակէն, ու հազի՛ւ կրցայ հասկնալ թէ կեանքի գիծը ո՛չ թէ ուղիղ, այլ քմայապաշտ զիկզակ մըն է, և ո՛չ թէ հաւասարակողմ ե-

ուանկիւն մը կը ձեւացնէ, այլ անճոռնի շըրջանակ մը, սե ու ծիծաղելի զէրօ մը . . . :

Անոնք որ դպրօցին մէջ զէրօի մը համար կուլային, անոնք ամբողջ կեանքերնին պիտի լան . . . ստիպողաբար: Իսկ անոնք որ զէրօյով մը կը զուարճանային՝ անոնց համար կեանքը շատ մը նմանօրինակ ու տարօրինակ զուարճութիւններ կը վերապահէ:

Օրինակ: Արամ, ընկերս, դեռ հազի՛ւ կեանքին պատրաստուած, դեռ այդ կանխորոշուած քսան տարիքին չհասած, բռնեցին ու թաղեցին . . . : Ու ես՝ մինակ մնացած՝ երբ օր մը ուզեցի տօնել այդ մեծ թուականը, արգէն կեանքիս գարունը անզգալապար անցած, գացած, անէութեան մէջ թաղուած էր . . . :

Սակայն մեր ծրագրին մէջ ուրիշ տօն մըն ալ կար, մե՛ծ տօնը, մեծագո՛յն տօնը, ամուսնութեա՛ն տօնը, որ աննշմար չէր կրնար անցնիլ անշուշտ:

Ո՛վ կրնար գուշակել թէ այդ մե՛ծ տօնէն ալ ես ինքս պիտի հրաժարէի . . . ահա թէ ինչո՞ւ:

Ականատեսներ կը պատմեն թէ ի՞նչպէս, մահուան գատապարտեալը իր ճերմակ շապիկին մէջէն լւօրէն կը յառաջանայ ու իր ճիւղ շուանին կ'անցնէ՝ առանց ընդգլմուծիւն մը ընելու, որովհետեւ զիտէ թէ ամէ՛ն շարժում անօգուտ է, և թէ իր բազմը ուրիշներ կան-

խաւ վճռած են՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու :

Ես մահուան դատապարտեալ մը դեռ չեմ տեսած : Բայց օր մը պոլսական եկեղեցիի մը մէջ հարս մը տեսայ, ու դեռ իր վրայ խորհած ատենս մարմինս միշտ փուշ-փուշ կ'ըլլայ :

Խուռներամ, սե բազմութիւն մը գլուխ գլխի կ'ալեկոծուէր հարսին անցքը դիտելու համար : Ահա՛ երեցաւ ան : Շուարուն ու մահատիպ կը յառաջանար, առա՛նց յօժարութեան, այլև առա՛նց ընդդիմութեան, որովհետև ուրիշներ արդէն իր ճակատագիրը վճռած էին՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու :

Գլուխէն մինչև ոտքը ճերմակներու մէջ, ան կը յառաջանար՝ իր միամտութեան չուանէն կախուելու... : Մինչև հիմա որքա՛ն երջանիկ էր ան. ցօրեկները սիրոյ երգեր կը հիւսէր, գիշերները հրաշալի ասպետներ կը տեսնէր. դաշտի ճպուռներուն պէս անհող, երկինքի թռչուններուն պէս ազատ էր... : Այդ գիշեր իսկ պիտի փշրուէին իր բոլոր երազները, ի՛նքն ալ իր կարգին պիտի ճանչնար մայրութեան ցաւերը, պիտի ծեծուէր, պիտի տգեղնար, պիտի անասնանար... :

Մարդակերպ դայերու, յօշոտող նայուածքներու մէջէն ան կը յառաջանար՝ ճեփ-ճերմակ ու դեփ-դեղին : Պղտըտիկ մարմին մը՝

սրտատրուփ ու գսզգոջուն, ոճրագործ ձեռքի մը մէջ բռնուած թռչնիկի մարմին մը, որ քիչ յետոյ պատահաւ մը պիտի ըլլար քովի գիշակել ու տարիքստ անզոյին բերնին մէջ . . . : Փեսան իր թեւէն ճանկած՝ կը յառաջանար ճարպոս աչքերով, փայտի պէս պեխերով սեցուած ու սրցուած . . . :

Ամբողջ ամբոխը զոյգ մը աչք եղած էր Յամառ նայուածքներ կը սեւեռէին հարսին Մաւի մը պէս՝ քիչ մը ամէ՛ն մարդ պատահապատահ կը ճաշակէր այն անմեղութեան, ու վայրկեան մը յետոյ գոյութիւն պիտի չունենար ա՛լ . . . :

— Հարստութիւնը անո՛յչ բան է . . . փրս, փրսաց մէկը՝ բերնին ջուրերը վազեցնելով Գրպանդ գրամ ունի՞ս. կեանքդ պոռնիկներու ծոցը փտեցուր, ու ծեր օրերուդ համար է՛ն անմեղ, է՛ն գեղեցիկ, պատիկ աղջիկը առ զքեզ, արիւնէ, ծեծէ, հիւանդացուր . . . մա՛րդ մը ձայն հանելու իրաւունք չունի, ո՛ր իսկ կինդ . . . : Աստուծոյ օրհնութիւնը քանի սակի զնեցիր, ուրիշ բան հարցնող չկայ . . .

Ու իրաւ ալ նոյն վայրկեանին, բարձրաստիճան կուսակրօն մը Սուրբ Գրքէն վկայութիւններ կը բերէր փեսային առաքինութեան համար . . . : Ամուսնութեան անուշութիւններուն վրայէն կը մանէր, տակէն կ'ելլէր . . . :

— Ծով չմտած լողալ կը սորվեցնէ . . .
կակազեց մէկը քովէս :

Բայց, ուրիշ մը այնպիսի՛ խօսք մը ըսաւ
որ մինչև ականջներուս ծայրը կարմրեցայ :

Այդ օրէն որոշեցի որ՝ եթէ երբեք ամուս-
նանայի, ամէն պարագայի մէջ այս տեսակ
պիտի չամուսնանայի :

Տեսայ որ այդ պայմաններուն մէջ պսակը
ուրիշ բան չէր եթէ ոչ խարդախ պայմանա-
գրութիւն մը, որ կոյսը կը ստորագրէր առա՛նց
անոր առաջին բառը ըմբռնելու . իսկ ամուսինը
որ լաւ կ'ըմբռնէր՝ ստիպուած չէր յարգելու
իր պայմանագրութիւնը . . . :

Գերիներու վաճառականութիւնը ուրիշ տե-
սակ չէր, միայն թէ հիմա վճարո՞ղն ալ, վա-
ճառուո՞ղն ալ աղջիկն է . . . :

Ու, ո՞վ հեզնութիւն, այդ փոքրիկ աղ-
ջիկը՝ որուն խօսքը դատարանին առջև արժէ՛ք
մը իսկ պիտի չունենար՝ իր «Այո՛»ն պիտի յար-
գէր մինչև իր կեանքին վերջը, ու իր արգան-
դին մէջ պիտի կրէր համբոյրներուն ամբողջ
ծանրութիւնը . մինչդեռ իր ամուսինը՝ առաջի՛ն
յղութեան արգէն՝ պիտի խաբէր զայն, շա՛ն
մը պէս . . . :

Բայց տեսնէիք թէ իր ծնողները որքա՛ն
հպարտ կ'երևէին, ի՛նչ ուրախութեան ար-
ցունքներ կը գլտորցնէին իրենց աչքերէն . . .

ի՛նչ վարպետութեամբ առաջ տարեր էին գրամ-
օժիտի սակարկութիւնը . . . ու ի՛նչ լաւ ըն-
տրութիւն . . . ի՛նչ շնորհքով փեսայ . . . :
Ամէնքը կը պաշարէին, կը շնորհաւորէին զի-
րենք :

Ես՝ նախանձով ու դառնութիւնով լեցուն,
գուրս կը նետուէի այդ գերեվաճառութեան
շուկայէն, երբ մէկը թեէս բռնելով քաղաքա-
վարութեամբ անուս հարցուց . . . կ'երեւի
«Ծանօթ ներկայներ» ու շարքին մէջ տպելու
համար :

Տասնեակ տարիներ անցան այդ օրէն ի վեր,
բայց դեռ չմոռցայ զինքը, այդ ճեփ-ճերմակ
ու գեփ-գեղին աղջիկը, որ կեանքիս մէջ ա-
ռաջին ու վերջին անգամ կը տեսնէի :

Իր ոգին զիս երկար ատեն տառապեցուց :

Օր մը, ես ալ իմ ճակատագրիս կը հնա-
զանգէի՝ իմ լաւագոյն կէսին միանալով :

Բայց իր պսակէն որքա՛ն տարբեր եղաւ
մերինը : Իրենը՝ մէկ ծայրայեղութիւն, մերինը՝
հակառակ ծայրայեղութիւն :

Առանց թմբուկի, առանց հանդիսաւորու-
թեան հարսնիք մը. քաղաքական այն պարզ
հարսանիքը՝ որ Եւրոպան կը պարտադրէ հա-
ւատացեալին ալ, ուրացողին ալ, հարուստին
ալ, աղքատին ալ :

Զուխցերիացի քաղաքապետը ամուսնական

պայմանագրու թիւն մը ներկայացուց մեզի՝ երկու վիաներու առաջ :

— Կ'ուզէ՞ք ստորագրել, Օրիո՛րդ . . . :

— Այո՛, պարոն . . . ըսաւ հարսը՝ գրչի համարձակ ստորագրութիւն մը պահեցնելով թուղթին վրայ :

— Շնորհակալ եմ Տի՛կից . . . պատասխանեց քաղաքապետը :

Ու ամէնն այսչափ : Այդ վայրկեանէն Օրիորդը Տիկին եղաւ :

Եւ սակայն — անկեղծ խօսք մը կ'ուզէ՞ք — այդ չարութիւնը զիս վիրաւորեց :

Այդ կանխաւ պատրաստուած թուղթը՝ յարձակողական ու պաշտպանողական հողի վրայ գրուած, երկուստեք ստորագրուած վաճառականական պայմանագրութեան մը վերածեց մեր տարտամ սէրերը, անշրջագիծ անուրջները, ինքնայօժար նուիրումները, յաւիտենի խոստումները . . . :

Ու սէրը, որուն համար Սողոմոն «Մահուան չափ զօրաւոր է» կ'ըսէ, առևտուրի մը չափ խախուտ եղաւ. որովհետեւ Օրէնքը՝ մեզ միացնելու ժամանակ՝ բաժնուելու պայմաններն ալ կը մատնանշէր . . . :

Այս բոլոր օրինական շղթաներուն ծանրութիւնը թեթեւցնելու համար երկնային օրհնութիւն մը կը պակսէր : Հարսն ալ շուտով նշմարեց այդ պակասը :

— Քանի որ, ըսաւ, մեր ամուսնութեանց համար մեծ ծախքեր չըրինք, «փոխան հարսանիքի» դժբախտ ազջիկ մը ուրախացնենք այդ գրամով. ես նշանուած որբուհի մը գիտեմ որ պսակուելու համար միջոց չունի. թող իր ուրախութիւնը մեզի համար օրհնութիւն մը ըլլայ . . . :

«Մեծ մխարքերը սիրտէն կը ծնին», կ'ըսեն, այսինքն կինէն . . . :

«Փոխան հարսանիքի» . . . : Այդպէ՛ս որոշեցինք, ու այդպէ՛ս ալ ըրինք :

Ու մեր ուրախութիւնը աւելի կատարեալ ընելու համար, մեկնեցանք Փարիզ՝ հայ եկեղեցիին մէջ վնտուելու ա՛յն, ինչ որ կը պակասէր Լօզանի քաղաքատան :

Բարի քահանայ մը մեզ գիմաւորեց ժպտելով .

— Իայց զիս գտնելէ առաջ՝ գանձապետ էֆէնտին պէտք է գտնէիք . . . ըսաւ :

Քաղաքը տակնուվրայ ընելէ վերջ՝ գանձապետ էֆէնտին ալ գտանք գոհարավաճառի գրասենեակի մը մէջ, ոսկի նժարի մը ետին կծկտած, մոմի գոյն ծերուկի մը՝ որ ձութ կը ծամէր . . . :

Երբ իմացաւ այցելութեանս պատճառը՝ ըսաւ .

— Աշխարհիս չորս կողմէն հոս կը թափին աժան օրհնութիւն մը ստանալու համար . . . : Մեր գիները ամէնուն յայնտի են արդէն, այն-

պէս որ սահարկութեան պէտք չկայ . . . : Եթէ հազար ֆրանք տրուի՝ ամբողջ տաճարը լապտերի պէս կը զարգարենք, բայց նշանաւոր բան մը կ'ըլլայ . . . : Եթէ միայն մէջտեղի ջահը կ'ուզէք՝ գետինի գորգերով՝ այսչափ հարիւր ֆրանք . . . : Բոլոր ջահերը մէկանց այսչափ հարիւր . . . : Սուրբ խորանին լուսավառումը՝ այսչափ հարիւր . . . :

— Բայց պարզ օրհնութի՞ւն մը . . .

— «Պարզ օրհնութի՞ւն» ի՛նչ ըսել է, էֆէ՛նտիմ: Լուսահոգի Մանթաշօֆ այս շքեղ տաճարին համար միլիոններ ծախսեց նէ՛ պարզ օրհնութիւն մը տալու համա՞ր է . . . : Ամէն մոմ հաշիւով կը վառի, ամէն տիրացու հաշիւով կ'երգէ . . . : Պէտք է գիտնաք որ մեր ձայնաւորները Փարիզի Բօնսերվարուարին մէջ կ'ուսանին և Օտէոնին մէջ կ'երգեն . . . : Մեր Շահ-Մուրատեանը Ֆարուսք կը խաղայ . . . : Եթէ գովաբանական քարոզ մըն ալ կ'ուզէք՝ անոր հաշիւն ալ տէրտէրին հետ յարմարցնելու է . . . :

Ահա թէ ի՛նչ ցեխերու մէջ ստիպուեցայ սողացնել մեր Սէրը՝ անլուծելի, անբաժանելի, երկնային, յաւիտենական ձև մը տալու համար անոր . . . :

Բայց հետևեալ օր արդէն՝ եկեղեցիին մէջ՝ մոռցայ այդ բոլոր դառնութիւնները:

Խորհրդաւոր գմբէթին տակ, ամայի շէն-

քին ճիշտ կեդրոնը, մինակ էինք մենք իրարու սեղմուած՝ երիտասարդ ամուլ մը, արուեստագէտ կնքահայր մը, ծերունի քահանայ մը ու ֆրանսացի ժամկոչ մը:

Սորանին վրայ ու մեր երկու քովերը երկար ու ճերմակ կերոններ կը վառէին, լոյս ցորեկով, տժգոյն ու երազային բոցով մը՝ որ կար ու չիկար . . . :

Երբեմն գուռին բացուածքէն օտար գլուխ մը կ'երկննար հետաքրքիր: Այն ատեն կը լսուէր փողոցի անվերջ՝ ու անհուն ազմուկը: Դուրսը՝ աշխարհի մայրաքաղաքը կը խժար, կ'ոռնար, կը հայհոյէր, կ'ալեկոծէր . . . : Ներսը՝ խարտեաշ ու սև երկու գլուխներ իրարու կը կապուէին՝ ապրուշուժ թելով մը, կեանքի ու Մահուան համար . . . :

Դուրսը՝ բոլոր կիրքերն ու բոլոր մեղքերը, բոլոր գիտութիւնն ու բոլոր քաղաքակրթութիւնը . . . : Ներսը՝ Հայաստանցի տէրտէր մը, կարծես Անիի քանդակներէն փրցուած՝ հին ու առաքելատիպ գլուխ մը, հազարաւոր տարիներու բառեր կը կրկնէր, յաւիտենական ու անաւոր . . . :

Ճերմակ մոմերը կը հալէին. բուրվառը կապոյտ ամպով մը մեղ պաշարեց: Տէրտէրը անվերջ կը կարդար ու կ'երգէր. այդ ընթերցումը ու այդ օրօրումը քիչ քիչ մեղ ընդարմացու-

ցին, վերացուցին, հեռացուցին, հին ու հեռու տեղուանք տարին . . . :

Կնքահայրը — մենակեաց ու մարդատեսաց արուեստագէտ մը, որ եկեղեցի ոտք կոխած չունէր, — հիմա տղու մը պէս կուլար: Հարսը — որ ոչի՛նչ կը հասկնար ոսկեդարու աստուածային բարբառէն — լռիկ մնջիկ կ'արտասուէր . . . : Ու տաք արցունք մը որ ինկաւ մեր միացած ձեռքերուն վրայ՝ մինչև ոսկորներուս ծո՛ւծը դողացուց:

Ո՛չ. երկնքի կամարէն վարդի մը գողը ինկող ցողը, բաղնետան գմբէթէն կոյսի մը ծոցը ինկող կաթիլը, այնքան չե՛ն կրնար սարսուացնել . . . :

Ինծի ի՛նչ փոյթ թէ Գիտութիւնը պիտի հեզնէ իր անարժան աչակերտին այս երկիւղած գիրքը՝ կրկնապէ՛ս ծիծաղելի, որովհետև Գիտութիւնը որ Կրօնքը չի հասկնար, Սէ՛րն ալ չի հասկնար: Յարաբերական իրականութիւններո՛ւն միայն կը հաւատայ ան. մինչ Սէրն ու Կրօնը բացարձակ իտէալին կը ձգտին, նոյն յաւիտենական զգացումին երկու յաւիտենական ձևերն են անոնք: Սէրը՝ անձնական, կերպարանաւոր, երկրային, բնական իտէալն է, Կրօնը՝ անանձնական, անկերպարան, տիեզերական, գերբնական իտէալը . . . :

Թող քարկոծե՛ն զիս թերահաւատները: Ես

չե՛մ կրնար ուրանալ այն անջնջելի արցունքը որ իմ մայրենի եկեղեցին կրցաւ կաթեցնել իմ էութեանս մէջ, և որ բոլոր գիտութիւնները միացած՝ պիտի չկարենային կաթեցնել . . . :

Միայն թէ ազատեցէ՛ք Պսակը միջնադարեան յղփութիւններէն, գերեզմանառութեան յիշատակներէն, անբարոյացուցիչ տեսարաններէն, չտես ցուցադրութիւններէն . . . : Այս բոլորը կը ծառայեն միայն ամուսնութիւնը դժուարացնելու, աղքատութիւնը նուաստացնելու, կուսութիւնը կարմրցնելու . . . :

Փոխանակ հարիւրաւոր հրաւիրեալներու՝ որոնք վա՛ղն իսկ պիտի քննադատեն ձեր հարսնիքին խեղճութիւնը, լաւագոյն է ուրախացնել որբուհի մը՝ որ ամբո՛ղջ կեանքով պիտի օրհնէ ձեզ :

Ու ո՛րքէ թերթ ուրախ պիտի ըլլայ յայտարարելու արար աշխարհի թէ՛

Նորայսակ ամուլ Ք. այսփան ոսկի
կը նուիրէ աղջկանց որբանոցի մը,
փոխան հարսանիքի:

Շարքը բացուած է, ո՞վ պիտի երկրորդէր . . . :

Լօզան, 1914

ՄԱՆՁԵՐՈՒՆ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ

Հիմա որ ուսերուս վրայ տակաւ կը զգամ տարիներուն ծանրութիւնը, ու ձեռքիս գրիչը՝ երբեմն փետուրի պէս թեթեւ՝ այժմ մահուան բառերուն մէջ կը կապուի ու կը շփոթի, կը յիշեմ հի՛ն հի՛ն օրերը, այն՝ օրհնեա՛լ օրերը, երբ ուղեղիս, ջիղերուս, մարմինիս բոլոր բջիջները այնպէ՛ս լեցուած էին կեանքով՝ որ մահուան գաղափարին համար տեղ չէր մնացած . . . :

Երջանի՛կ տարիք, ուր կեանքը կ'եռայ, սիրտը կը զեղու, հոգին կը պոռթկայ :

Ու ո՞վ կրնայ մոռնալ հազար անգամ կըրկներած անունը այն պաշտելի ընկերոջ՝ որ միանգամայն դասակիցդ էր, տարեկիցդ ու սըրտակիցդ, երևակայական վէպերուդ հերոսը, հրաշալի արկածախնդրութիւններուդ զինակիցը :

Արամն էր իմ զինակիցս : Միասին կը խաղայինք, միասին կը սերտէինք, միասին կը չափուէինք : Երբ ան հեռուի՝ աղբիւրէն ջուր բերելու կ'երթար, ե՛ս ալ հետը կ'երթայի սափոր մը ուսիս : Երբ ես թռչուններուն թակարդ լարելու կ'երթայի դաշտերը, ա՛ն ալ հետս կուգար, սուտ սուլոցներով զիրենք հրաւիրելու :

Ու ի՞նչ չարութիւններ չէինք ըներ միասին . — երկու թիթեռ մէկ լուցկիի գամելով՝ գասարանին մէջ թռցնել : Մեղուներուն թւերը փետտելով՝ լարի վրայ խաղցնել : Ճանճի գլուխներ ճգմելով՝ գրքերը զարգանկարել : Տղոց բերանը շաքար մը տալով՝ ակօաները փրցնել . . . : Լաւ կը յիշեմ որ օր մը ողջ մկնիկ մը լուցկիի տուփի մը մէջ մտցնելով՝ չորս թաթիկները չորս ծակերէ գուրս հանեցինք ու ազատ արձակեցինք : Երբ գիրուկ գասատուն ու բուր աշակերտները տեսան որ փոքրիկ տուփ մը սրահին մէջ ինքնիրեն կը վազվզէր խենթի մը պէս՝ ամէնքն ալ սարսափահար գուրս խոյացան . . . :

Անանձն Ոգիսականներ՝ որ մեզ կիսաստուածներու պէս յարգել կուտային դպրոցին մէջ : Ճիւղալայի՞ն չարութիւններ՝ որ մեզ հրեշտակներու պէս կ'ուրախացնէին . . . :

Աւա՛ղ , օր մը կուգայ ուր մեծագոյն առաքինութիւններն անգամ չե՛ն կրնար այս պզտիկ չարաճճիութիւններուն չափ ուրախացնել մարդկային սի՛րտը . . . :

Եւ սակայն չկարծէք որ մեր երջանկութիւնը անխառն էր . ո՛հ , ոչ : Կատարեալ մարդը լլալու համար գլխաւոր բան մը կը պակսէր մեզի՝ պեխն ու մօրուքը : Ու ըսե՛լ որ՝ բուսնելո՛ւն պէս կ'ածիլէինք . . . :

Օր չէր անցներ որ դպրոցին ծառին տակ ,

ծերուհի կոճղին վրայ հասակնիս չը չափէինք՝ մատներնուս ծայրին վրայ բարձրանալով, ու զմեկի խարդախ հարուածով մը չճեղքէինք կողկոռած կեղևը՝ իբրև չափանիշ:

Սակայն հիմա որ տարիներն ու մահը մեր մէջ ամէն մրցում ի սպա՛ռ ջնջեցին, ինչո՞ւ չխոստովանիմ որ, ան ինձմէ հասակո՞վ ալ, ոյժո՞վ ալ, ճարտարութիւնո՞վ ալ, չարութիւնո՞վ ալ միշտ գերազանց էր:

Հողալու մէջ իր նմանը չկար: Պայքարի մէջ մէկ-հատիկ էր: Երբ ամէն Զատկի-Մնունգի յոյն դպրոցին տղոց դէմ կռուի կը բռնուէինք ռազմական շարքերով՝ ճակատ ճակտի, քարերը է՛ն շիտակ ու է՛ն հեռու թռցնողը միշտ ինքն էր: Մեզի համար ամբողջ գիւղին մէջ Ազգին պատիւը փրկողն ա՛ն էր միայն:

Վա՛յ եթէ իր ճամբուն վրայ շուն մը հաջեց. երեք օր չանցած այդ շունը պիտի անհետանար:

Զէ՞ որ անգամ մը իր թռչնիկը փարատող կատուն աշտարակի մը գազաթէն եօ՛թն անգամ վար նետած էր, մինչև որ եօթը հոգիներն ալ խեղճին բերնէն դուրս գային:

Սիլիվրիի այդ աշտարակը ճիշդ մեր տան դէմն էր. բարձր ու խարխուլ միևարե՛ մը՝ յունական հին մեհեանի մը վրայ թառած. մեհեանը դեռ կանգուն է՝ միևարե՛ն փլած . . . :

Հո՛ն կ'աղօթէր երբեմն բժշկութեան հայր-աստուածը . հիմա բուերն ու գեները կ'իշխեն հոն : Գիշերը սարսափը կը լեցնէ այդ պատերը . ու լուսինը այդ աւերակներուն լեզու կուտայ՝ կ'ըսեն . . . :

Արամ այդ գեներն ալ արհամարհեց : Գիշեր մը աշտարակէն ներս սողաց , խաւար ու դարձ-դարձիկ սանդուղներէն սկսաւ բարձրանալ՝ խարխափելով , պատերը շոյելով , ոտներն արիւննելով : Երբոր գագաթը հասաւ , շունչը բռնեց , ձեռքն երկնցուց : Վերը անգլի բոյներ կային , ու ձագուկ մը կ'ուզէր գողնալ : Բայց վա՛յ թռչունի ձագեր գողցողին . . . : Իր սև աչերուն մէջ չարութեան կայծ մը փայլատակեց . անգղերը տեսան այդ կայծը ու կտուցի սոսկալի հարուածներ տեղացուցին իր աչերուն :

Իր դէմքին վրայ մի՛շտ մնացին այդ վէրքի սպիները : Սակայն տգեղութիւններ կան որ գեղեցկութենէն աւելի կ'արժեն . . . : Այդ օրէն ի վեր գիւղին հերոսն էր Արամ :

Քանի՛ քանի՛ անգամներ աղջիկներու դըպրոցէն կը կանչէին զայն՝ վարժուհիին դասագիրք մը տանելու , աշակերտներուն մարմնամարզ մը ցուցնելու պատրուակով : Եւ սակայն այս պատանին որ անգղեր կը փետտէր ու մանչերը կը ծեծէր , աղջիկներու առջև տղու մը պէս կը դողար ու մեղաւորի մը պէս կը կարմրէր . . . :

Էզերը իրեն համար արտակարգ, բացառիկ, անընական, անկարելի էակներ էին: Մայրիկը՝ իր փոքր հասակէն մեռած ու իր բուրբ եղբայրներն ալ արու ըլլալուն՝ Մանչանոց կը կոչուէր իրենց տունը: Բուրն ալ միւսնոյն փայտէն տաշուած՝ ուժեղ ու շքեղ պատանիներ էին, — գիւղին փառքը: Բայց բուրն ալ Արամին պէս շուարած, ամչկոտ, ախտազին զգայնութիւն մը ունէին: Կիները միայն հեռուէն տեսած ըլլալով՝ ձեռքի սեղմում մը զիննթափ կ'ընէր զիրենք . . . :

Արամ քանի կը մեծնար՝ այնքա՛ն կը տկարանար: Եկեղեցիին մէջ երգած ատեն ձայնը կը փոխուէր. դպրոցին մէջ պատասխանած ատեն միտքը կը խաւարէր. գիրք մը կարգալու պահուն՝ էջը չգարձուցած՝ կարգացածը կը մոռնար:

Տղոց մէջ տարտամօրէն կը փսփսային որ «ամօք բաներ կ'ընէր», «ողնածուծը հալիւր էր»...:

Օրեր կային որ քովը չէր մօտեցուէր. այնքա՛ն յոռետես, դաժան, զայրացկոտ կ'ըլլար. բռնած բանը կը կոտորէր:

Սակայն իր մտաւորական ոյժը կորսնցնելէ վերջ՝ քիչ քիչ իր մարմնական առաւելութիւններն ալ անհետացան: Մազերը փրցուած Սամսոնի մը պէս՝ սմսեղուկ, գողգոջուն, շուարած բան մը եղաւ: Այտոսկրերը ցցուեցան, աչքերուն ծիրը կապարի գոյներ ստացաւ:

Ու չգտնուեցաւ մէկը՝ ո՛չ քահանան, ո՛չ վարժապետը, ո՛չ հայրը, ո՛չ իսկ բժիշկը, որ այդ տգէտ պատանիին բացատրէին թէ այդ մեռնաւոր ու մեղաւոր զբօսանքները զինքը գերեզման կը տանէին . . . :

Արևոտ օր մը, դանդաղօրէ՛ն, ժայռերուն գագաթը գացինք միասին: Յանկարծ գրպանէն արծաթի խոշոր դրամ մը հանեց ու ձեռքի լայն շարժումով մը ծովը նետեց զայն: Արծաթը վայրկեան մը փայլեցաւ արևուն տակ, յետոյ անդունդին մէջ կորսուեցաւ ու պզտիկ ճողփիւն մը հանեց:

— Ասիկա տասներորդն է որ հօրմէս գողցայ, ըսաւ, ծով նետելու համար . . . : Իւրաքանչիւր փորձութիւնս այդպէ՛ս կ'ուզեմ պատշտել. բայց կը զգամ որ ո՛ւշ է արդէն, կամքը մեռեր է մէջս, ա՛լ թագաւորի գանձ մը իսկ պիտի չբաւէ այս ծովը լեցնելու . . . :

Ասիկա մեր վերջին պտոյտը եղաւ, ու մեր վերջընթեր խօսակցութիւնը:

Արամ անկողին ինկաւ ու ա՛լ չելաւ:

Մեր ծնողները մեզ արգիլեցին իրեն այցելել: Գիւղերու մէջ — ուր գիտութենէ աւելի բնազդը կը տիրէ — հո՛ն ուր բժիշկի օտքը կը կոխէ, բարեկամները իրենց ձեռքը կը քաշեն՝ անասնական ինքնապաշտպանութիւնով մը: Ու ընտանիքը իր ցաւին մէջ կը կծկուի, միայնակ

կը մնայ իր հիւանդին հետ՝ որ յաճախ ամենատարրական զգուշուլթիւնն իսկ չունի իր սիրելիները չվարակելու համար . . . :

Ամիսներով տարտամ շշուկներով բաւականացայ :

— Երէկ գիշեր նորէն բժիշկը կանչուեր է . . .

— Թասերով արիւն փոխեր է . . .

Փոքրիկ եղբայրն ալ անկողին ինկեր է . . .

Օր մը, սակայն, ծնողքէս զաղտնաբար, իրենց տունը մտայ, ու վախն ի վախ սանդուղներէն վեր ելայ :

Հիւանդին սենեակէն բժիշկը դուրս կ'ելլէր : Ընտանիքին անդամները զայն պաշարեր էին երկիւղած ձևերով :

— Ոտքդ պազնեմ, բժի՛շկ, կ'ըսէր ծերունի հայրը դողալով . . . : Յոյսի բա՛ռ մը տուր մեզի . . . :

Բայց ան ճակատագրական կտրուկ շարժում մը ըրաւ :

— Ամէ՛ն ցաւ վախճան մը ունի, ըսաւ . . . :

Բժիշկէն վերջ շուտով զիս ղրկեցին քահանան կանչելու : Տէրտէրն ինձի խաչ մը ու գիրք մը տուաւ, ու խնդրեց որ հետն երթամ : Վախն ու վատուլթիւնը սիրտս լեցուցին :

Ես այն ատեն դեռ չէի տեսեր թէ մարդ մը ինչպէ՛ս կը մեռնի. սակայն յաճախ սոսկումով դիտեր էի թէ ի՛նչպէս կը մեռնէին մեր թու-

նաւորած շուները՝ սալայատակները խածնելով, կանգնելով ու իյնալով, գողալով ու պաղատելով . . . :

Սակայն այդ օրը սորվեցայ ինչ որ բոլոր բժշկական կաճառները չուզեցին սորվեցնել՝ թէ մարդ մը անասունի մը պէս չի՛ մեռնիր . . . :

Հոն՝ ուր Գիտութեան մարդը յոյսի փոքրիկ բառ մը անգամ չէր գտած ըսելու՝ կրօնքի պաշտօնեան հաւատքի անհո՛ւն պաշար մը բերեր էր իր մագնղաթի գրքին մէջ: Հո՛ն ուր բժիշկը կեանքը կը չափէր ու կը կտրէր՝ չո՛ր ձևով մը, քահանան յաւիտենական կեանքի անծայրածիր հորիզոններ կը բանար՝ օրհնակա՛ն շարժումով մը: Ու երկու հազար տարիներէ ի վեր կրկնուած իր բառերը՝ մի՛շտ նո՞յն գաղտնիքն ունէին ոսկեզօծելու այն վերջին ժամերը, ուր գիտապէս, ամէն յոյս, ամէն հաւատք, ամէն սէր, ամէն իրականութիւն ու ամէն երազ կը սնանկանայ, կը մեռնի, կը փտի: Գերագո՛յն պարտութեան ժամուն՝ գերագո՛յն յաղթութեան խաբկանքը:

Սաբկա՞նք թէ իրականութիւն, չե՛մ գիտեր: Սակայն այդ օրէն ի վեր համոզուեցայ թէ որքան ատեն որ մարդերը պիտի մեռնին՝ ա՛յնքան ատեն Գիտութեան կողքին պիտի ապրինաւ կրօնքը . . . :

Արդարև, քահանային մեկնելէն վերջ, աննիւթական շնորհ մը իջած էր արդէն հիւանդին դէմքին վրայ: Անկողնին մէջ նստաւ, ձեռքը ձեռքերուս մէջ դրաւ, ու խօսեցանք իրարու հետ՝ հի՛ն օրերու պէս:

— Ինքզինքս երբե՛ք այսքան լաւ չէի զգացած, ըսաւ . . . : Վաղը եթէ արև ըլլայ՝ կ'ուզե՞ս որ միասին դաշտ երթանք պտտելու . . . :

Յետոյ, յանկարծ լռեց, ականջը լարեց, տժգունեցաւ:

— Կը լսե՞ս, ըսաւ, իրիկուան զանգակն է . . . : Կը յիշե՞ս, ամէն անգամ ե՛ս կը զարնէի մեռելին զանգակները . . . : Օր մը երբոր իմ կարգս ալ գայ, կ'ուզեմ որ դուն զարնես ինձի համար. բայց ա՛յնպէս ուժով քաշես պարանը՝ որ արար աշխարհ իմանայ . . . :

Սակայն ի՛նքն ալ, ե՛ս ալ, այնպէս համոզուած էինք որ այդ օրը երբեք պիտի չգար . . . :

Հետևեալ օրը՝ գարնանային զմայլելի օր մը՝ ընդհատ ընդհատ զօղանջ մը փրթաւ օդին մէջ:

— Հրդեհ կայ, մայրի՛կ, ըսի . . . :

— Շուտով շապիկդ առ ու ժամ գնա, տղա՛ս, Արամը մեռեր է . . . :

Մեռե՞ր է . . . : Մեռե՞ր է . . . : Խենթի մը պէս վեր վազեցի, փոքրիկ խուցի մը մէջ բանտուեցայ, դուռները գոցեցի, պատուհան-

ները խցեցի՝ այդ ընդհատ ընդհատ ու անընդհատ ղօղանջը չիմանալու համար . . . :

Սակայն ի զո՛ւր: Գիւղական զանգակը ամբողջ տարին ինձի համար լացաւ:

Ընտանիքներ կան որոնց անդամները՝ խաղի թուղթերու պէս իրարու ետեէ կ'իյնան: Սոսկալի վարակուժը հնձեց այդ դեռատի կտրիճները. մահը փակեց այդ տան դուռը: Ու մինչև այսօր, գիւղի պատանիներուն կը ցուցնեն մանչերուն գերեզմանը:

Լօզան, 1913

Կ Ր Ո Ւ Ն Կ Ը

Յուրա-ձմեռ օր մըն էր: Դուրսը սառած հովը մտրակներու պէս կը շաչէր անցորդներու երեսին: Զիւնն ըսես՝ աչքերը կուրցնելու աստիճան:

Հայրենակցի մը սենեակին մէջ կժկտեր էինք մենք, քանի մը ընկերներ, ամէնքս ալ պանդուխտ: Դուռը ճռաց, ցուրտ հով մը խուժեց սենեակէն ներս: Կարօն էր, գերեզմանէն կուգար:

— Պը՛ւ՛ռ, ըսաւ, շա՛ն օդ. ասանկ օրով մարդ կը մեռնի՞ . . . :

Քիչ վերջը, դուռը անգամ մըն ալ բացուեցաւ. քանի մը յետամնաց ընկերներ ալ ներս մտան: Այս ձիւնին տակ սպասած էին որ դիակը ամբողջովին ծածկուէր, նոյնիսկ մէկը՝ մեր բոլորին կողմէ՛ յետին հրաժեշտի քանի մը խօսքեր ալ ըսած էր այդ մենաւոր գերեզմանատան մէջ, այդ անծանօթ մեռելին վրայ:

Ո՛վ կը ճանչնար, ո՛վ պիտի ճանչնար երբեք հազար ու մէկ բզկտուած էջերը կեանքի ու Մահուան այն տռամին՝ զոր այսօր ձիւններու

տակ թաղեցինք, օտարներու փոսին մէջ, աւանց անունի, թռչունի դիակի մը պէս . . . :

— Ե՛ս ալ չէի ճանչնար ան, ըսաւ մէջերնէս մէկը. բայց պանդուկին մարդերը հասկցեր էին որ այդ օտարական հիւանդը հայ մըն է ու հայ բժիշկ մը կ'ուզէ իր մօտ: Շարաթ մը յետոյ միայն կըրցան զիս գտնել: Երբ իր սենեակէն ներս մտայ՝ պատուհանին փեղկերը գոցուած էին: Սակայն քիչ-քիչ այդ մթութեան մէջ դէմք մը գծագրուեցաւ, երկար, անկունաւոր, կանանչի զարնոզ դեղնութիւնով մը, խաւարով ու լոյսով շինուած Ռամպրանթեան գլուխ մը:

Երկրորդ բանը որ տեսայ այդ սևութեան մէջ օսկորի գոյն մատներ էին, որ ինծի երկարեցան ու ձեռքերս սեղմեցին՝ կաշոյ խոնաւութիւնով մը: Կարծես թէ ա՛լ կաթիլ մը արիւն մնացած չըլլար իր մարմինին մէջ: Աչքերը իրենց փայլը արդէն կորսնցուցեր էին. սևութեան մէջ սե՛ չէին երևար:

Երբ աւելի վարժուեցայ այդ կէս-մթութեան՝ տեսայ որ մօրուքին վրայ տեղ-տեղ կարմիր արիւնը փակեր, թանձրացեր, լերդացեր էր: Մօրթուած անասունի տա՛ք շունչ մը կ'ելլէր իր բերնէն, դանդաղ ու խորունկ: Կարծես անտեսանելի դանակ մը ներսէն, վերէն ի վար ճեղքեր էր իր թոքերը:

Ալ նիւթական ի՛նչ դարման կարելի էր տալ այս մարմինին որ գրեթէ մեռեր էր արդէն: Բայց ան խօսելու ճիգ մը ըրաւ, հազը խեղդեց իր խօսքը. խռկացող, խռպոտ հառաչներէն բա՛ռ մը հասկցայ,

— Կռո՛ւնկը . . .

Ու ես երգեցի իրեն. ո՛վ չգիտեր կռունկը, բոլոր աչերն ետին մնացած ուղեւորներուն կռունկը . . . ու անդին՝ բոլոր ճիտը ծռած անվե՛րջ ճամբաներուն սպասողներուն կռունկը . . . : Ու ինծի այնպէս թուեցաւ որ իր հոգին հովացաւ, զովացաւ, լացաւ . . . : Իր սրտին բոլոր լուրերը յանձներ էր հաւատարիմ կռունկին . . . :

Այս պատմութեան վրայ ամէ՛նքս ալ լռեցինք: Սարսափելի՛ բան մը կար ճակատագրին մէջ այս անծանօթ ուսանողին՝ որ հայրենիք դառնալու համար ճամբայ ինկեր, ու ճամբուն վրայ մեռեր, թաղուեր էր իր չտեսած մէկ հողին մէջ . . . :

Թոքախտը որ հո՛ն էր, ի՛ր մէջ, դարանակա՛լ, տարիներէ ի վեր սպասեր էր որ բոլոր յոյսերը իրականանան, բոլոր ուսումները կատարելագործուին ու բոլոր աշխատութիւնները աւարտին՝ ի՛նք սկսելու համար իր ահաւոր աշխատութիւնը, ու գերագո՛յն ժամուն տալու համար գերագո՛յն հարուածը . . . : Ա՛խ, զգուելի՛, զգուելի՛ հիւանդութիւնը . . . :

— Բժիշկ, ըսաւ մէկը, երբ գերեզմանին մէջ երեսը բացինք՝ մեկանի պէս սև էր . . . ինչէ՞ն է . . . :

Բայց բժիշկը չի խօսեցաւ. մա՛րդ չի խօսեցաւ :

Լռութիւնը անգամ մըն ալ իջաւ մեր վրայ, քարի պէս, ու այս անգամ աւելի՛ ահաւոր քան առաջին անգամը: Այդ սա՛ռը կոտորելու համար՝

— Տղա՛քներ, ըսաւ ուրիշ մը, վաղը Հայոց կաղանդն է . . . :

Բայց կաղանդին վրայ մտածողն ո՛վ էր: Մենք կը լսէինք ձիւները որ կը թփրտային ապակիին վրայ, կարծես մեռելի՛ն մատերը թփրտային մեր ապակիին վրայ . . . : Այս ցուրտին՝ իր գերեզմանէն փախած, մե՛ր մէջ մտնել կ'ուզէր ան: Ու չես գիտեր ի՞նչ մը ունէր սպառնական այդ անանուն ու անծանօթ մեռելը. խորհրդանշան մը ու ազդարարութիւն մըն էր ան մեզի համար . . . :

Ու իրա՛ւ, իրա՛ւ այդ պահուն Մահը մեր վրան էր. ա՛յն Մահը, որ ուսանողին ու բանուորին, հաւատացողին և ուրացողին, բժիշկին ու բժշկուողին հաւասարապէս անծանօթ ու սարսափելի է . . .

Մենք ալ մա՛րդ պիտի ըլլայինք, կրթու-թի՛ւն պիտի ստանայինք, լո՛յս պիտի տանէինք

մեր խաւար աշխարհին . սո՛ւտ , սո՛ւտ . . . :
Մենէ որո՞ւն շունչին մէջէն չէ՞ր շնչեր արդէն
դարանակալ Մահը . . . : Իւրաքանչիւրն ինքն
իր վրայ կը խորհէր , ինքն իր վրայ կը կաս-
կածէր . . . :

Ո՛վ պիտի պատմէր ահաւոր մեծութիւնը
այս երիտասարդ հոգիներուն , որոնք աղօթքի
մը կա՛պն ալ կը մերժէին ողջերուն ու մեռ-
նողներուն միջև : Այսպէ՛ս , ամէն մարդ ա-
ռանձնացեր էր ինքն իր հոգւոյն մէջ . . . :

Սակայն , յանկարծ , մութ անկիւնէ մը ,
դողդո՛ղ ու ցա՛ծ , երգ մը սկսաւ , նախ մէկ
բերնով , յետոյ բոլոր շրթունքներէ . բարի ու
ահաւոր երգ մը , մահերգի մը պէս աղաչաւոր ,
աղօթքի մը պէս վեհափառ երգ մը , որ սառը
կոտրեց , արցունքները հալեցուց , սրտերը տաք-
ցուց , բոլոր հոգիները , բոլոր հոգերը , բոլոր
տրտունջները , բոլոր մրմունջները իրա՛ր միա-
ցուց .

Ղարիպին սիրսն ք խոց , նիկարն ք վարամ ,

Կերած հացն ք լեղի , ու ջուրն ք հարամ . . . :

Կռո՛ւնկ , կռո՛ւնկ , ամէն աշխարհի ան-
կիւններէ , ամէն սրտի խորշերէ քանի՛ ծանր
լուրեր կապեցին ոտքերուդ , ու դուն կրնա՛ս
թռչիլ . . . : Քանի՛ քանի՛ մահեր կապեցին
քու թևերուդ , կռո՛ւնկ , թևաւո՛ր հառաչ , որ
կրնա՛ս թռչիլ . . . :

Ու երբ բժիշկին նշանին վրայ՝ բու՞րս մէկ ոտքի կեցանք իբրև սուզի նշան, մարմինս փուշ-փուշ եղած՝ ես կը խորհէի որ այդ վայրկեանին, հեռունե՛րը, հեռունե՛րը, ծովերով ու լեռներով հեռունե՛րը տեղ մը, ծերուկ մայր մը ու ալևոր հայր մը, ժպտելով ու յուսալով, ճամբո՞ւն, ճամբո՞ւն կը նայէին, մինչդեռ մենք գիտէինք որ ա՛լ տղան պիտի չգար, պիտի չգա՛ր . . . :

Եւ այս անգամ, ամէնո՞ւն հետ, բայց դուղալով, ու կարծես մո՛րն ահանջին կ'երգէի ես մահահոտ երգը . . . : Պանդխտութեան ճամբաներուն վրայ անանուն մեռնողներու ամբո՞ղջ ցեղ մը՝ համայն աշխարհը թունաւորելու չափ դառնութի՛ւն դրեր էր այդ երգին մէջ, ու քարերը լացնելու չափ քաղցրութիւն . . . :

Լոզան, 1913

ԹՈՔԱԽՏԱՒՈՐԸ

Դուրսը խաւար գիշեր էր. անձրևը կ'երգէր ապակիին վրայ:

Մենք լռիկ մտիկ կ'ընէինք կիւրճեանին, որ հազիւ լսելի ձայնով մը կը խօսէր, խօսելէ աւելի կատուի մը պէս կը խռկար:

— Անգամ մը, տարիներ առաջ, դեռ նոր սանաթօրիում մտեր էի, ինձմէ շաբաթ մը վերջ օտար հիւանդ մըն ալ եկաւ հոն: Ո՛վ գիտէ ինչ հեռաւոր ծովեր կտրած անցած, վիրաւոր թռչունի մը պէս մեր սարն էր ինկեր կեանք փնտռելու: Բայց ա՛յդ իրիկունն իսկ իր անկողինը հեռացուցին մեր սրահէն: Ամբողջ գիշերը աչքս չկրցայ գոցել. կը տեսնէի այդ խեղճ դատապարտուածը որ ա՛յդ գիշեր, ա՛յդ ժամուն, թերևս ա՛յդ վայրկեանին կը մեռնէր, պաղն երեսին, շա՛ն մը պէս...: Ու իրա՛ւ ալ մեռեր էր: Ո՛չ իր ազգութիւնը գիտէին, ո՛չ իր անունը, ո՛չ իր հասցէն . . .

— Մեռելը մեռել է, ընդմիջեց բժիշկը, ան ազգութիւն չունի, իր անունը գիակ է, իր հասցէն՝ գերեզմաննոցը . . . :

Հետեւեալ առտու, մութն ու լուսին, այդ

փակ նամակն ալ կ'երթար իր հասցէին . . . : Դազազիւն կառքը կը ճռար, կառապանը կը սուլէր սարերուն, քարերուն, գէր ձին լերան գլուխը կը բարձրանար՝ աջէն ու ձախէն, կանաչ խոտ մը փրցնելով: Ու ետեէն ես կ'երթայի մինչև թոքախտաւորներու գերեզմաննոցը, ու վիզս շալերուն մէջ, խղզուկ-խղզուկ հազալով, էօհէօ՛, էօհէօ՛ . . . կը խորհէի՛, կը խորհէի՛ . . . :

Իր կոկորդը այնքան յոգներ էր որ, խօսքի շարունակութիւնը խլրտումի մը նման անհասկնալի անցաւ: Բայց արդէն բոլորս ալ քով քովի սղմուած էինք: Իր ցած ձայնէն վանկ մը չը փախցնելու վախով, ո՛չ մէկը իր շրթները կը մօտեցնէր թէյի գաւաթին: Տաքուկ շոգին կը բարձրանար, կը ծառանար, մտերիմ մթնոլորտ մը կը կազմէր: Ան շարունակեց.

— . . . կը խորհէի որ ե՛ս էի այդ դազազին մէջ պառկած մարդը, ու անհո՛ւն երախտագիտութիւն կը զգայի այն անծանօթ մարդուն որ դիակիս կը հետեւէր . . . : Այն օրէն ի վեր ես հետեւեցայ սանաթօրիումի բոլոր դազազներուն . . . բացի մէկէն . . .

Իր բառերը նորէն անհասկնալի եղած էին: Խօսիլը արգիլուած էր իրեն: Դէմքը խոժոռ շարժում մը ըրաւ, վզին երակները կապոյտ մատերու պէս ուռեցան: Երեսը կարմրեցաւ,

մթնցաւ, անվերջանալի, խղղուկ հազ մը սկսաւ, էօհէօ՛, էօհէօ՛ . . . :

— Տուն երթամ պառկիմ, ըսաւ երկու հազի մէջէն, այս ցուրտ օրով դուրս ելլելս ալ մահացու սխալ մը թերեւս . . . :

Ու ելաւ գնաց: Հիմա ամէնքս ալ շրջապատեցինք բժիշկը՝ ամբողջ պատմութիւնը իմանալու համար:

— Ժամանակին այս երիտասարդն ալ ձեզի պէս առոյգ ու զեղեցիկ էր, պատմեց բժիշկը: Նախ տժգունեցաւ քիչ մը. բայց այդ գոյնը ազնուական այնպիսի բան մը կուտար իր դիմագիծին, որմէ հեռու էր գանգատելէ: Յետոյ հազ մը սկսաւ, հազ ըսածս աննշա՛ն բան մը, հազիւ լսուելիք: Քանի մը ամիս վերջ քրտնելիք մը եկաւ վրան, ան ալ միա՛յն գիշերները, «վերմակներուն մէջ շատ փաթթուելէս է», կ'ըսէր . . . : Ծիշտ է որ երբեմն ձախ կողին մէջ թեթեւ ցաւ մըն ալ կար, ասեղներու տըրցակի պէս բան մը, բայց բուրբուրին անցողակի, հովի պէս փոփոխական ցաւ մը: Սակայն վերջի վերջոյ ինչ որ ամէնէ՛ն շատ կը նեղէր իր սիրտը՝ ձայնին խռպոտութիւնն էր. մարած ձայն մը, որ ճիգով կ'ելլէր, կարծես թէ խուխ մը չորցած, փակած ըլլար կոկորդին մէջ . . . էօհէօ՛, էօհէօ՛:

— Այդ նշաններն իմ վրաս ալ կան, բժի՛շկ,

ու եթէ վախս ճիշտ է, ես իրեն պէս տարինե-
րով չեմ կառչիր կեանքի . . .

— Շատ մի՛ շտապեր, ու թող որ շարու-
նակեմ, ըսաւ բժիշկը: Սկիզբները չուզեց հե-
տեիլ խորհուրդներուս: «Բժիշկները արդէն
ամէն տեղ հիւանդութիւն կը տեսնեն», կ'ըսէր:
Բայց երբ խելքը գլուխը եկաւ, շատ ուշ էր
արդէն: Թոքախտը թոքերէն բարձրացեր, կո-
կորդը լեցուցեր, ձայնը կզպե՛ր էր . . . : Շատ
չերկնցնեմ, ահաւասիկ տասը տարիներէ ի վեր
այս մարդը կը տառապի, կը մեռնի, պիտի
մեռնի . . . : Հիւանդանոցէ հիւանդանոց, բը-
ժիշկէ բժիշկ, ամառները Ալպեան լեռներուն
վրայ, ձմեռները Նիսի մէջ փնտռելով իր ա-
րևը, այս կենդանի կմախքը, տա՛սը տարիներէ
ի վեր կը փախչի իր Մահէն, ա՛յն Մահէն՝ որմէ
փախչիլ չի կայ կ'ըսեն . . . :

Բայց ի՞նչպէս . . . :

Տասը տարիներէ ի վեր, ամէն շաբաթ,
երբեմն ամէն օր, ամէն տեսակ մասնագէտներ
կ'այրեն իր կոկորդը . . . : Ձեզմէ ո՛չ մէկը կ'ե-
րեակայէ այն ամէն-օրեայ սարսափը որ այս
տեսակ հիւանդներուն ուղեղին մէջն է մի՛շտ
ու ամէ՛ն վայրկեան, — մեռնելու սարսափը . . . :
Դրուագ մը պատմե՞մ . . . :

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք . . . խնդրե-
ցինք միաբերան:

— Անգամ մը լսեր էր որ, իրեն պէս հիւ
ւանդ մը գործողութեան ենթարկուելով լաւա-
ցեր էր: Լօզանի մեր հիւանդանոցը եկաւ: Ձեզի
պիտի չըսեմ թէ ինչպէ՛ս մեզ համբուրեց ու
յետին հրաժեշտը տուաւ՝ երկաթէ սեղանին
պառկելէ առաջ: Մեզրամովի գոյն մարմին մը,
մարմին ըսածս՝ կ՛մախքի վրայ ճմռթկած մորթ
մը: Իթութեան քոյրերը ճերմակ կտաւ մը փաթ-
թեցին իր վրան՝ պատանքի մը պէս: Ու այս-
պէս անչա՛րժ պառկած, կեանքին ու մահուան
միջև կախուած՝ կը սպասէ՛ր . . . :

— Ինչո՞ւ . . . :

— Կը սպասէր, որովհետև գործողութեան
սրահին մէջ, իրմէ առաջ ուրիշ մը կար որ կը
կտրէին, երբեմն երկաթ դռներէն սուր ճիչ մը
կը լսուէր ու կը խեղդուէր: Վերջապէս, այդ
գործողութիւնը գէշ անցաւ, այդ մարդը մե-
ռաւ, ու կիւրճեանին գործողութիւնը միւս օր-
ուան յետաձգուեցաւ: Այդ գիշեր, մինչև լոյս,
խեղճը մահուան երազներով տանջուեր է և
առտուն կանուխ հիւանդանոցէն փախեր է . . . :

— Է՛հ, ընդմիջեց դարձեալ դեռատի ու-
սանողը, մեռնիլը լաւ չէ՞ այսպէս ապրելէն . . . :
Այ ուրախութիւն, ժպիտ, սէր կրնա՞յ ըլլալ
այսպիսի կեանքի մը մէջ . . . :

— Կրնա՞յ ըլլալ, կրնայ ըլլալ, ըսաւ բը-
ժիչկը: Ու ահա թէ ուր պիտի կապէի խօսքս:

Այս թոքախտաւոր երիտասարդը թոքախտաւոր աղքատ աղջիկ մը կը սիրէր, չգտնուելիք գեղեցկուծիւն մը, որ չեմ գիտեր ո՞ւրկէ գտեր էր, ու իր գրամով, իր սանաթօրիումին մէջ կը պահէր: Այսպէս երկուքն ալ կ'ապրէին սարին վրայ, գաղտնի սէրով: Ալ հազա՛ր հազ, հազա՛ր ցաւ ի՛նչ կրնար արժել այս անմահական սիրոյն քով: «Բոլո՛ր ունեցածս պիտի ծախսեմ, կ'ըսէր, մինչև որ այս խեղճ աղջիկը քիչ մը առողջանայ, ու այն ատեն, այն ատեն . . . երկուքս ալ թոքախտ, իրարմէ ի՞նչ վախ ունինք . . . »:

— Բայց ներելի՞ է, բժի՛շկ:

— Այս աշխարհի վրայ երջանկուծիւնը անշուշտ ներելի չէ . . . : Աղջկան ամուսնուծիւնը արգիլած էին բժիշկները, բայց սիրոյ առջև բժի՞շկը ո՞վ է . . . : Գարնան գիշեր մը ծաղիկներն ու ծառերը խաբեցի՛ն զիրենք, ինքզինքնին առո՛ղջ ու կայտա՛ռ կարծեցին, այդ երկու մահուան դատապարտուածները իրար ձուլուեցան. տարիներէ ի վեր զսպուած սէրը ահագին ուժով պոռթկաց . . . : Բայց ի՛նչ էր այդ թանձր ու տաք հեղուկը բարձին վրայ. արիւնախրունո՛ւմ մը . . . : Ու կոյսը իր հիմէնեան անկողնին մէջ մեռեր էր . . . :

Վա՛հ . . .

Հետեւեալ առտուն դագաղակառք մըն ալ

կը ճուար սարի կողէն . կիւրճեան չէր հետեւեր
անոր , առաջին անգամը . . . :

Սարսափած իրարու երես նայեցանք : Ամէն-
քըս ալ տժգուններ , քարացեր , մահացեր էինք :

Դուրսի հովը թող ոռնա՛ր , թող անձրևը
երգէ՛ր ապակիին վրայ , թող ծառերը շաչէի՛ն ,
մենք լռեր էինք : Ո՛չ ձայն մը , ո՛չ շարժում մը :

Մեզի կը թուէր թէ մե՛ր մէջտեղը , թէյի
սեղանին վրայ պառկած էր այդ կոյսին դեռ
տաք դիակը : Ու այդ սուրբ մարմինը կոխո-
տելէն կը փախչէր ուրուականը այն թափառա-
կան հիւանդին , որ տասը տարիներէ ի վեր կը
փախչէր իր Մահէն , ա՛յն Մահէն , որմէ փախ-
չիլ չի կա՛յ . . . :

Լօզան , 1914

Գ Ի Ն Ո Վ Ի Ն Ա Ղ Ջ Ի Կ Ը

Այդ օրը մոզական ընթերցումներով գլուխս
լեցուցի, ու մագնիսական խառնակ մտածում-
ներով փողոց նետուեցայ:

Գլխուս վերև գարնանային արև մը կար,
այն առաջի՛ն արևներէն՝ որ տաքցնելէ աւելի
կը շոյեն, թուլցնելէ աւելի կը գինովցնեն:

Արե՛ւ մըն ալ ահա դիմացս. գարնանային
աղջիկ մը, անոնցմէ՝ որոնք չեն այրեր՝ այլ
հոգին կը գաղջեցնեն, չեն կիզեր՝ այլ կեանք
կուտան:

Ուրախութի՛ւն մըն էր դիտելը իր կապու-
տակ աչերը՝ երկնքի պատառներու պէս: Արևի՛
գոյն մազերը՝ իր ուսերէն աւելի անցորդին
աչերը կը շոյէին: Անոր նայելով մարդ վայր-
կեան մը ինքզինք երջանիկ կը զգար ապրե-
լէն, որովհետև այդ հասակի աղջիկները՝ երկու
տարիներուն մէջտեղը՝ գեղեցկութենէն աւելի
բա՛ն մը ունին իրենց վրայ . . . :

Կարելի՞ էր երևակայել աւելի մեծ մոզու-
թիւն, հրաշք մը, քան ա՛յն որ ահա դէմս էր,
կը մօտենար, աչքս իր աչերուն մէջ . . . : Բա՛յլ
մըն ալ, ու յանկարծ տժգունեցաւ, ճիչ մը

արձակեց և ուժգնօրէն ինկաւ՝ երկինքէն ինկող քարի մը նման :

Վազեցի, չէ՛ր շնչեր . ձեռքերը սեղմեցի, չէ՛ր զգար : Երեսը գետնին՝ փայտի մը պէս ինկեր ու արդէն քարացեր էր մեռած թռչունի նման : Թևերն ու ոտները երկաթի պէս կարծր էին, շի՛փ-չիտակ, մահուան շիտակութիւնովը . . . :

Բայց ասիկա վայրկեան մը տևեց : Կոնակին վրայ դարձուցի զայն, մարմինը սեղմող կոճակները խլեցի, կապերը փրցուցի :

Այն ատեն տժգոյն երեսը կարմրեցաւ, կապուեցաւ : անագին ճիգով դէմքին մկանները կծկտեցան : Լեզուն՝ ակռաներուն մէջ ո՛ւժգնօրէն խածուած՝ կը գալարէր արիւնոտ : Գլուխը մուրճի մը պէս կը ծեծէր սալայատակին քարերը : Ձեռները, ոտները, ամբողջ մարմինը յանկարծ-յանկարծ կը դողային՝ վիզը կտրուած անասունի մը պէս : Աչերը՝ գնդակներու պէս դուրս ցայտած՝ իրենց ճերմակութիւնը ցոյց կուտային ամբոխին, որ եկեր էր ամէն կողմէ, վրայէ վրայ խոնուած, հետաքրքրութիւնով ու երկիւղով լեցուն, կարծես թէ երկինքէն նետուած չար հրեշտակ մը ջախջախուէր այդ ցեխերուն մէջ . . .

Յետոյ գլուխներու մէջէն գլուխ մըն ալ երևցաւ :

— Ես իր տունը գիտեմ, ըսաւ . գինով Սիմոնին աղջիկն է :

Ու ոտներէն, բազուկներէն բռնեցին տարին:

Ու ես կը խորհէի՝: Ահաւասիկ գեռատի աղջիկ մը, գեղեցիկներու մէջ գեղեցիկ, կոյսերու մէջ կոյս, որուն մէկ ժպիտը բաւական էր դառնացած կեանք մը ուրախացնելու: Եւ սակայն — ինչպէս ճիշտ կ'ըսէր պառաւ մը — ա՛լ թող սպասէ որ մէկը խնդրէ իր փափուկ ձեռքը . . . : Ի՛նչ փոյթ թէ իր բոլոր բջիջները կեանքով ու երջանկութիւնով լեցուն են հիմա. անիկա գժբա՛խտ պիտի ըլլայ, ուզէ՛ թէ չուզէ՛. ճակատագի՛ր . . . :

Բայց բնութիւնը իր մէկ ըրածը ծածկելու համար՝ նմանօրինակ ու տարօրինակ ա՛յնքան ուրիշ ցաւեր ալ ստեղծեր է, որ ժամանակ չունիս մէկուն վրայ խորհելու, եթէ ոչ այդ մէկը կրակոտ գամի մը պէս կը մխուէր ուղեւզիդ մէջ . . . : Սուրացող շոգեկառքի մը մէջն ես, հազի՛ւ ժամանակ ունիս պատուհանէդ բան մը տեսնելու, այդ տեսածդ չի դատած՝ ուրիշ մը կը յաջորդէ անոր, ու հազա՛ր ուրիշներ: Վարագոյրդ կը գոցես ու քո՛ւ ցաւերուդ վրայ կը խորհիս միայն: Ու ահա՛ կեանքը. կաթի՛ւ մը արցունք, անցուկը մուցո՛ւկ:

Այսպէս է մանաւանդ հիւանդանոցի կեանքը: Հոն թշուառութեան տեսարանները ա՛յնքան արագ կը յաջորդեն իրարու որ, բնա՛ւ ժամանակ չունիս խորհելու, և սակայն վարա-

գոյրդ ալ չես կրնար գոցել, որովհետև ձեռքերդ ամէնուն վէրքին մէջ պիտի մխես: Նո՛յն օրուան անկողնին մէջ ուր մեռելի մը դիակը դեռ չէր պաղած՝ նոր հիւանդ մը կը պառկի, ապրելու յոյսով . . . : Նոյն երկաթէ սեղանին վրայ քանիներո՛ւ արիւնը իրար կը խառնուի ամէն օր, ու կը լերդանայ անկիւն մը . . . : Ու այդ բոլոր ցաւերը ա՛յնքան նման են իրարու որ հազի՛ւ թէ կարենայիր զանազանել իրարմէ: Անգամ մը սակայն զարհուրելի պարագայ մը ներկայացաւ:

Չմբան առտու մը տաքուկ սենեակիս մէջ նախաճաշ կ'ընէի՝ բոլո՛ր մասնիկներովս վայելելով այն երջանիկ հանգստութեան ժամը, որ առաւօտեան ժամն է հիւանդանոցին մէջ: Յանկարծ մէկը արագ, արագ դուռս ձեռեց: Գթութեան քոյրն էր, Մեծ-քոյրը, տարիքտը: Բոլորովին տժգունած՝ ինծի բացատրեց որ այրուած կին մը բերեր ու արգէն իսկ գործողութեան սեղանին վրայ պառկեցուցեր էին: Զարմացայ. այրուածները հազուադիւտ չեն, ինչո՞ւ ուրեմն այսքան այլայլեր էր այս կինը, որ ահագի՛ն ցաւեր շոյած ըլլալու էր իր ձերունի ձեռքերուն մէջ . . . :

Իսկոյն վար վազեցի: Գարչելի նեխութիւն մը փռուած էր սեղանին վրայ: Երեսը ծածկեր էին որ հիւանդը չսոսկայ ինքնիրմէն:

Ամբողջ կուրծքը՝ վիզէն մինչև որովայնը՝ բաց վէրք մըն էր, վերէն ի վար: Թևերը աւելի սոսկալի էին. մորթը այրեր, ճարպը հալեր, մկանները սևցեր, բարակցեր, կախուեր էին չուաններու պէս. . . : Պէտք էր այդ բոլորը մաքրել, կտրել, նետել, ողջը մեռածէն զատել: Բայց մկրատին դպած տեղը սև արիւնը կը բզխէր, մեղանի գոյն, թանձրացած կաթիլներով . . . :

Կրակը կրակով կը մաքրուի: Ու հրաշէկ երկաթը սկսաւ գործել՝ արիւնի ակերը խաքանել, բաց վէրքերուն մէջ պտտիլ: Իր կարմիր համքոյրին տակ դեռ կեանքոտ դնդերները կը կծկտէին, որովայնը կը գալարէր, մորթազերծ կուրծքը կ'ելէէջէր ցաւագին շարժումներով:

Կոկոն-կոկոն ստինքները այրեր, հալեր էին: Տեղ-տեղ վարդագոյն մորթի պատաներ մնացեր էին դեռ՝ վարդի փրթած թերթերու պէս: Տեղ-տեղ դեղնած ճարպ մը կ'երևէր՝ թարախի գոյն, մինչև բազուկներուն խոռոչին տակ:

Ճենճերուտ մուխը կը բարձրանար, կը գալարուէր. սենեակը կը լեցնէր. այրուող մսի հոտը թօքերը կը խեղդէր: Գլխովեան փոքրիկ քոյրերը մէկիկ-մէկիկ անհետացան՝ արցունքը աչքերնուն մէջ. յետոյ Մեծ-քոյրն ալ գնաց՝ թաշկինակը քիթին . . . :

Հիմա մինակ էինք. ես ու կենդանի դիակը: Եթէ նոյնիսկ գիտութիւնը հրաշք մը ընէր, ինչպէ՛ս պիտի ապրէր, ինչպէ՛ս պիտի շարժէր ան. երկար հոգեվարք մը պիտի չըլլա՞ր իր կեանքը: Ա՛խ, ի՛նչ կ'ըլլար որ կարմիր երկաթը սխալմամբ մօտենար, այրէր, ճեղքէր այն խոշոր երակը, որ ահա՛ բազուկին տակ կը տեսնուէր, մե՛րկ, անվթա՛ր, կեանքի՛ տրոփիւններով. . . : Ո՛չ, ո՛չ, կեանքը նուիրական է . . . :

Յօրեկէն վերջ իր սրահը գացի: Անկողնին քով մարդ մը նստեր էր. ի՛ր հայրը: Գլուխը կախեր էր՝ անբան ու երերուն՝ սարսափած կենդանիի մը պէս: Դողդոջ ձեռքերով աղջկան դէմքը բացաւ, իր ճմռթկած երեսները անոր այտերուն քսեց, համբուրեց, լացաւ . . . :

Այն ատեն միայն տեսայ այդ տասնը եօթ տարու դէմքը, այդ կապուտակ աչերը, այդ տրևոտ մազերը: Բայց այս՝ իմ ճանչցած լուսնոտ աղջիկն էր, որ իր ախտին մէկ նոպային՝ կրակին վրայ ինկեր ու այրեր էր:

Երեսին ճերմակ քօղը դարձեա՛լ ինկաւ ծերունիին ձեռքերէն. . . : Ուրեմն գինով Սիմօնը ա՛յս էր, սա տխուր կեանքին հեղինակը ա՛յս էր, ոճրագործը ա՛յս էր, օղիով յագեցած այս գարշահոտ մարմինը՝ որ լուսնոտներու, այսահարներու, պակասաւորներու, նզովուածներու սերունդ մը կը հասցնէր . . . :

Ա՛խ, գիտե՛մ թէ մեզմէ իւրաքանչիւրը կը թաթխէ իր շուրթները այդ թոյնին մէջ. գիտե՛մ թէ դժուար է փշրել անոյժ անմահութեան մը համար հրամցուած բաժակ մը. գիտե՛մ թէ ամէն գինովի զաւակ լուսնոտ չէ. բայց այս մէ՛կը բաւական չէ՞ր բոլոր գինեմօլները նոյն ոճրին մէջ թաթխելու . . . :

Ու զոհը այս դժբախտ աղջիկն է, լուսնո՛ւտը: Միշտ կը յիշեմ փոքր հասակիս տեսած ըլլալ տպաւորիչ պատկեր մը՝ ուր լուսնոտ կոյս մը, լուսնակ լոյսին, ձեռներն երկինք երկարած, ինքն իր վրայ կը դառնար, երկրէն երկինք նետուիլ ուզող բանաստեղծական հսկայ ծաղիկի մը պէս . . . :

Ո՛չ. լուսնոտը ա՛յս էր, այս մորթազերծ ու ճենճերուտ մարմինը՝ որուն վրայէն, երբեմն, վերէն ի վար խոշոր գող մը կ'անցնէր, ամբողջ անկողինը սարսուացնելով. այն ատեն սրահին միւս հիւանդները իրենց վերմակին տակ կը կծկտէին, ցաւերնին մոռցա՛ծ: Ու երբեմն ալ, երբ այդ մեռած միսերդէն մէջ դեռ կենդանի ջիւղերը կ'արթննային՝ մէ՛կ ճիչ մը կը թռչէր իր բերնէն, բայց ահագի՛ն ու անկարելի ճիչ մը՝ որ բոլո՛ր սրտերը դանակի պէս կը ճեղքէր, պատերուն մէջ կը թափանցէր, գետնափոր յարկին սիւները կը դողացնէր, ամբողջ հիւանդանոցը վայրկեան մը իր սարսափովը կը լեց-

նէր՝ յետոյ յանկա՛րծ մահուան լռութեան մէջ
թաղելու համար այդ հսկայական շէնքը :

— Աստուած ընդունի իր հոգին, կուլար
Մեծ-քոյրը ծնկաչոք. մահէն աւելի գէշը
կայ . . . :

Գիշերը դեռ երկար ատեն կը շարունակ-
ուէին այդ սարսափելի ճիչերը ընդհատ-ընդհատ :
Ննջասենեակիս մէջ պառկած՝ չէի կրնար աչերս
գոցել : Այդ բողոքի աղաղակները կոկորդս կը
խրուէին, շունչս կը խեղդէին : Աստուած իմ,
արշալոյսը ե՞րբ պիտի լուսնար . . . :

Սեւ-սեւ մտքեր ուղեղս կը պաշարէին :
Այս որքա՛ն անարդարութիւն. մէկ կողմէն կը
հաւաքեն ամէնէն առողջ երիտասարդները պա-
տերազմի մէջ հարի՛ւր հազարներով մեռցնելու
համար, միւս կողմէն կը ստիպեն որ բժշկու-
թիւնը գերմարդկային ճիգեր թափէ ապրեցնելու
համար տառապագին մսակոյտ մը, որ իր բոլոր
ուժովը մա՛հը կը կանչէ . . . :

Ու այդ սպիտակ գիշերին մէջ քանի՛ քանի՛
անգամներ ոճրին փորձութիւնը ձեռքս դողա-
ցուց, մինչև որ վերջապէ՛ս ճիչերը գաղբեցան,
ու խաւարն ու լռութիւնը լեցուցին Յաւին
Տունը :

Առաւօտուն իր մօտ գացի. երեսին քօղը
անգամ մըն ալ բացի . . . ու լացի :

Այդ գարշահոտ նեխութեան մէջէն իր կա-

պուլտակ աչերը հանդա՛րտ կը նայէին՝ աղբիւս-
ներուն վրայ բացուած այն երկնագոյն ծաղիկ-
ներուն պէս, որ մի՛ մոռնաւ զիս կ'ըսեն . . . :

Վերմակին տակ արիւնն ամբողջ անկողինը
լեցուցեր, մակարդեր, սառեր էր արդէն: Կաս-
կածո՛վ իր թէւը վերցուցի. այն մերկ երակը
փրթեր էր . . . — փրթա՞ծ թէ փրցուած . . . :

Լօզան, 1914

ՏԷՐ ՈՂՈՐՄԵԱ...

— Ձէրքէզը տեսա՞ք, Տօքթէօր . . .

— Ի՞նչ չէրքէզ . . .

— Ձեմ գիտեր . . . Ինծի այնպէս թուեցաւ . . . որքան կրցայ հասկնալ իր շարժումներէն, ճիշտ այս ժամուն համար ձեզի հետ ժամագրութիւն մը կը խնդրէր:

— Անունը չարձանագրե՞ց . . .

— Գրել չի գիտեր, Տօքթէօր . . .

— Բացատրութիւն մը չտուա՞ւ . . .

— Լեզու չի գիտեր, Տօքթէօր . . .

Ձէրքէ՞զ մը, անգիր ու անլեզու, ան ալ Եւրոպայի ճիշտ կեդրոնը . . . : Անապատներէն շեղելով քաղաքի մը փողոցներուն մէջ թափառող առիւծ մը աւելի տարօրինակ չէր կըրնար ըլլալ:

Ու ան ի՞նչ առիւծ, ան ի՞նչ շքեղ անասուն, տեսնելիք բա՛ն էր: Ժամագրավայրին վրայ հեռուէն արդէն որոշեցի զինքը: Եթէ բիւրաւոր բազմութեան մը մէջ ալ թաղէին զայն, գիտողին աչքը ամէնէն առաջ ու առանց վարանումի, ուղղակի իրեն վրայ պիտի իյնար:

Լեռնցի, հսկայի՝ ահագին կերտուած մը. երկար ծալքերով լայն ու անհատնում վերարկու մը՝ զոր արծաթէ նեղ գօտի մը մէջքին վրայ կը սեղմէր. անընկճելի ու հպարտ ուսեր՝ որ չէին ծռած, ու վերէն կ'իշխէին կորաքամակ քաղքենիներու բազմութեան վրայ. թաւուտ մօրուք մը, որ ամբողջ դէմքը կը ծածկէր: Ու այս բոլորին վրայ, վերը, մուշտակէ բարձր ու սուր գտակ մը, ուղտի մօրթէ:

Վազվզող փոքրիկ մարդոց հոսանքին մէջ ան կը սպասէր անշա՛րժ, շփոթա՛ծ, արհամարհո՛տ: Թեւերը իրանին վրայ ծալլած էր, հաւնոցի մը մէջ բանտուած արծիւի մը պէս . . . :

Ի՞նչ բան ստիպեր էր այս տիտանը Ասիոյ լեռներէն գաղթելու դէպի քաղաքակրթութեան այս կեդրոնները՝ որ կ'ատէր հպարտ անասունի իր նայուածքին մէջ:

Իր երեք ճագուկները հետն առած, իւրաքանչիւրին ձեռքին մէջ մէկ ծրարով, կովկասի չեմ գիտեր ո՛ր անկիւնէն ճամբայ լինկած էր, ու սահմանէ սահման, կայարանէ կայարան, շոգեկառքէ շոգեկառք փոխադրուելով, պատերազմի ղրկուող ձիերու պէս մինչև հոս հասած:

Իրեն ըսեր էին որ այստեղ բժիշկները հըրաշք կը գործէին: Ու ան Լօզան եկեր էր՝ այն հաստատ հաւատքով որ բաւ էր swiss մը ցուցընել դարման մը գտնելու համար:

Ուրեմն այս Գողիաթը հիւսածնդ . . . :

— Հասա ինչո՞ւ զաւակներդ միասին բերի, կը հարցնեմ:

— Իրե՛նց համար եկայ, բժի՛շկ . . . թող ես մեռնիմ, իմ կեանքս ի՞նչ է . . . ես մեզաւոր հայր մըն եմ . . . բայց փոքրիկնե՛րս, բայց փոքրիկնե՛րս . . .

Ու բռնեը կը կտորտէր, կը ծամծամէր, կը դարձնէր ու նորէն կը կրկնէր իր այլանդակ թուրքերէնով:

Իրա՛ւ ալ հօր մը համար զիւրին-զիւրին խոստովանուելիք բան մը չէր իր պատմութիւնը: Դեռ իր երիտասարդութեան շրջանին՝ բանակին մէջ Ֆրանկախոս մը ստացեր, բայց լռե՛ր, գաղտնի պահեր էր բժիշկներէ: Ու այնպէս կը թուէր որ այդ հսկան հազի՛ւ թէ իր մօրթին վրայ զգացեր էր ահաւոր ախտին դրոշմը: Յետոյ ամուսնացեր, բայց երեք զաւակներ ծնելէ վերջ, կինը մեռեր էր, դեռ քսան տարու . . . :

Ինք չէր ըսեր — ու չէր կրնար գիտնալ — թէ ինչէ՞ն մեռեր էր այդ անմեղ կինը: Բայց տարիներու ընթացքին մէջ, սոսկումով կը դիտէր որ իր երկու մանչերուն ականջները քիչ քիչ կը խցուէին, կապարի պէս կը ծանրանային: Ուխտատեղի, աղօթք, դեղ, անօգ՛ւտ:

Ինչո՞ւ: Ծարահատ բժիշկ մը իրենց արիւնը

քննելով, տեսաւ որ հօրը հիւանդութիւնը զաւակներուն երակին մէջ կը շրջագայէր. այնպէս որ իրենց փոքրիկ սրտին իւրաքանչիւր զարկը ուրիշ բանի չէր ծառայէր՝ բայց միայն այդ ահաւոր թոյնը մարմնին զանազան բջիջներուն մէջ աւելի՛ և աւելի՛ մտցնելու . . . :

Հիմա աղջնակն ալ սկսեց էր թեթեւ, շատ թեթեւ խուլութիւն մը ցոյց տալ. ու հօրը ամբողջ սարսափը այն էր որ մի՛ գուցէ այս վերջինն ալ . . . :

— Այդ ապագան գուշակելը դիւրին է, ընդմիջեցի. բա՛ւ է իր արիւնն ալ քննել:

— մի՛չ, ո՛չ, բացագանչեց դեղնելով . . . :
Թող այդ մէկին ապագան ալ անյայտ մնայ . . . :
Խուլ տղաքներ ունենալ, այն չէ՞ ցաւը գըլխաւոր, բայց գիտնա՛լ թէ անոնք խուլ են մի միա՛յն իմ մեղքովս, անոր համար որ տասնը հինգ տարի առաջ օ՛ր մը, տե՛ղ մը ես շնացի՛ր . . . :

Աչքերը թրջեցան, փայլեցան: Ակուաները կճրտացին՝ բերնին մէջ մանրախիճեր փշրելու պէս: Բայց որո՞ւ բարկանար: Այս նախնական մարդը՝ որուն համար վրէժխնդրութիւնը կեանքին գերագո՛յն հպարտութիւնն ու օրէնքն էր՝ այժմ իր վրէժը ուրիշ մէկէն չէր կրնար լուծել, բայց մի՛այն իր անմեղ զաւակներէն . . . :

— Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ . . . քու արիւնէդ

երախսաներ չունի՞ս դուն . . . : Մանուկներուն
փշուր մը գութ չունի՞ս դուն . . . :

Ու գլուխն երեքտկալէն ու հասակը ճօճե-
լէն երբ սկսաւ հեռանալ, ես դե՛ռ անշարժ
մնացած կը դիտէի լեռնցի տիտանի իր ահագին
կերտուածքը . . . : Գաճաճ թէ հսկայ, մարդ
որքա՛ն փոքր է բնութեան անյեղլի ու ահաւոր
օրէնքներուն առջև :

Այս տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենար երէկ
Այսօր, կիրակի, իր հասցէին կը դիմէի : Այդ
առիւծին ձագուկները իրենց բոյնին մէջ տես-
նելու հետաքրքրութիւնը քայլերս կը փութա-
ցընէր : Բայց այս ի՛նչ մութ փողոցներ, այս
ինչ նեղ տուններ : Այդ օտարական մարդը ինչ-
պէ՛ս գտեր էր այս թշուառութեան օճախները :

Առիւծներու բո՞յնը : Ցած սենեակ մը, մերկ
ու գորշ պատերով : Սենեակին չորս անկիւն-
ները՝ չորս տախտակէ անկողիններ, չորս դա-
գաղներու պէս, գետնէն դիզ մը բարձր : Սեն-
եակին մէջտեղը՝ փոքրիկ սեղան մը, նոյն
տախտակէն կտրուած : Սեղանին վրայ քարիւղի
եփոց մը :

Հիմա կը հասկնամ թէ ինչո՞ւ երէկ կը
քաշուէր զիս տուն հրաւիրելու :

— Ներեցէք ինձի, պարո՛ն բժիշկ : Եթէ
մեր երկիրն ըլլար, հարկաւ այսպէս չէի ըն-
դուներ ձեզ : Պանդխտութեան վիճակ է այս :

Այս դագաղներն ու այս սեղանն ես եմ շիներ :
Տեսէ՛ք, մատներս հաղար տեղէ արիւնած են
ու ձեռքերս սփռ ջուրի մէջ ճաթուտելէն կը
մզմզան : Կերակուրնին, կարկտաննին, լուացք-
նին ալ ես կ'ընեմ . . . : Որբուկներուս մայրու-
թի՛ւն . . . :

Ու այս բոլորը ինչո՞ւ . ժառանգական ախտի
մը համար՝ որուն դարմանն անհնարին էր :
Սխալը անգամ մը գործուելէ վերջ՝ անկարելի՛
էր սրբել : Ա՛լ ուզածին չափ մայրութիւն ընէր,
տղայութեան սխալը մի՛շտ աւելի պիտի կշռէր
նժարին մէջ . . . :

Դատաւորներու օրէնքին պէս բժշկութիւնն
ալ իր օրէնքներն ունի, բայց որքա՛ն աւելի
ահաւոր, անգրգուելի, անյեղի, վրէժխնդիր
օրէնքներ :

Մէ՛կ բան մը կը մնար ինծի ընել, իրեն
խորհուրդ տալ որ ժամ առաջ երկիր վերա-
դառնար : Բայց ան որքա՛ն գէշ կը հասկնար
իմ միտքս . իրեն այնպէս կը թուէր որ իր աղ-
քատութեա՛ն համար կը մերժէի դարմանս :

— Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը ըրէք . . . :
Բժշկութիւնն ինչո՞ւ մեզի դեղ մը զլանայ . . . :
Եթէ ունեցածս չի բաւեր՝ ամբողջ կեանքովս
ես ձեր գերին, ձեր ստրուկը, ձեր պահապանը
ըլլամ . . . : Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը,
փո՛րձ մը . . . :

Յանկարծ լուեց . որովհետև դուրսէն դուռ
բացուելու ձայն մը լսուեցաւ . տղաքներն էին :

— Յովհաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մա-
րիա՛մ . . . գոչեց հայրը :

Թաշկինակին ծայրով աչերը չորցուց ու
անզամ մըն ալ ձայնը բարձրացուց .

— Յովհաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մա-
րիա՛մ . . . :

Սեմին վրայ երկչոտ գլուխ մը երևցաւ ,
յետոյ ուրիշ մը , յետոյ պզտիկ աղջկան գլուխ
մը . . . : Առիւծին ձագերը . . . : Բայց որքա՛ն
խղճալի , որքա՛ն ճազած , որքա՛ն անարիւն էին
այս հսկային զաւակները : Խուլութիւնը իրենց
արտայայտութեան զգուշաւոր երկչոտութիւն
մը տուեր էր :

— Մի՛ վախնաք , զաւակներս . . . նե՛րս
մտէք . . . բժիշկին ձեռքը պագէք . . . Յով-
հաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մարիա՛մ :

Բայց անոնք տեղերնէն չէին երերար :
Հայրը գնաց , ձեռքերնէն բռնեց , ներս մտցուց ,
ծունկերուն վրայ նստեցուց , շոյեց , համբուրեց :

Այսպէս , քիչ քիչ դուրսը մութն իջեր էր
արդէն . պատուհանները սւեցեր էին , տղաքնե-
րուն պառկելու ժամն եկեր էր :

— Այսօր Կիրակի է , զաւակներս , աղօթք-
նիդ մի մոռնաք :

Երեք որբուկները քով քովի շարուեցան՝

հասակի կարգով, ճիտերնին ծռեցին, աչերնին
վեր դարձուցին, ու սկսան աղիողորմ երգել.

Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա,
Յիսո՛ւս Փրկիչ, մեզ ողորմեա՛:

Այս ի՛նչ երգ, այս ի՛նչ երգ, Աստուած: Ու քանի՛ տարի է չէի լսեր այս բարի ու ահաւոր մեղեգին: Վերէն ի վար սարսուռ մը անցաւ վրայէս. մարմինս փուշ-փուշ եղաւ: Ի՛նչ տարօրինակ համոզումով կ'երգէին այդ թրքախօս բերանները: Բայց այս բարի, այս աղաչաւոր, այս գալարուն, այս ահաւոր երգը մե՛ր երգն էր, ԿՈՒՆԵԿԻՆ պէս, ցեղի՛ն ու հողի՛ն երգը, գերագո՛յն տառապանքին ու գերագո՛յն յոյսին երգը:

Սակայն ի՛նչ ահռելի ծանրութիւններ կը ստանային այդ բառերը մանուկ շրթներու վրայ:

Տո՛ւր աշխարհիս խաղաղութիւն,
Մեղաւորաց դա՛րձ եւ զղջում,
Եւ հիւանդաց այցելութիւն,

կը հայցէին արծաթաձայն որբուկները, ճիտերնին ծռած:

Մեղաւորաց դա՛րձ եւ զղջում

կը կրկնէր հայրը, ձեռքերուն մէջ սեղմելով իր գլուխը:

Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա...

Ու ես գիտեմ որ այս գիշեր նորէն, երբ
խաւարը լեցնէ այդ ահաւոր սենեակը, ու երբ
երեք որբուկները իրենց անմեղի քունը քնա-
նան մշի՛կ մշի՛կ, չորբորդ դագաղին մէջ, մէկը,
իւր խղճին վրայ պիտի հսկէ արթուն. — խու-
լերուն հայրը:

Լոգան, 1914

ԱՆԻՄՈՒԱԾ ԳԱՆՁԸ

Այն տարին Ալպեաններուն վրայ հեռաւոյ գիւղ մը գացեր էի օգտափոխութեան: Օր մը, պտոյտէ վերադարձիս, պանդոկապետը զիս սա՛խօսքերով գիմաւորեց.

— Ներողութիւն, պա՛րոն, հիւանդ կի՛ն մը եկած է հոս, առտուընէ ի վեր բժիշկ կը փընտըռենք: Ամուսինը քովի սրահն է:

Քովի սրահը քառսուննոց մարդ մը կար, մարդ ըսածս՝ գլուխ մը, ու գլուխն ալ՝ երկար ու սուր ճակատ մը, կոնաձև շաքարի մը պէս, ճակտին տակ՝ գիշակեր թռչունի խոշոր քիթ մը:

Իրեն երջանկութիւն մը պատճառելու համար երբ հայ ըլլալս յայտնեցի, ուրախութեան ու զգուանքի այնպիսի յաջորդական ու յանկարծական արտայայտութիւններ առաւ՝ որ կարծես պտուղ մը խածած ատեն որդ մը ելլէր մէջէն:

Այս մարդերը որ իրենց ցաւը պահելու համար մինչև աշխարհիս ծայրերը եկեր, լեռներուն գագաթները ելեր էին՝ իրենց չա՛ր բախտէն, հայ բժիշկի մը ձեռքը կ'իյնային յանկարծ:

Իր նիհար ու տժգոյն դէմքէն ա՛յնպէս հե-

տեցուցի որ հիւանդը դուցէ ինքն էր. բայց
ան թուրքերէն լեզուով՝

— Ո՛չ, ըսաւ, փա՛ռք Աստուծոյ, ես ի՞նչ
ունիմ, հիւանդը իմ կիսն է, իր սենեակը հրամ-
մեցէք:

Կինը քանաքէին վրայ երկնցեր էր՝ երեսը
ափերուն մէջ, սև մազերը մինչև գետինները
թափած:

— Ելի՛ր, Արմինէ՛, այս տօքօքը քեզ պիտի
փրկէ . . . :

— Ես իմ փրկութիւնս մարդերէն չե՛մ
սպասեր, ըսաւ կինը, կարճ ու վիրաւորիչ,
առա՛նց գլուխը վեր հանելու:

Ու այս առաջին այցելութենէն միայն այն
հասկցայ որ, Արմինէ իր էրկան կը պատաս-
խանէր հայերէնով մը, որ փակ դուռ մըն էր
ամուսնին առջև:

Երկրորդ այցելութեանս բոլորովին ուրիշ
կերպ տեսայ Արմինէն:

Մազերուն մէջ, ահանջներէն վար, վզին
չուրջ, կուրծքերուն վրայ, թևերէն վեր, մինչև
մատներուն ծայրերը, ու մնացածն ալ քովի
սեղանին վրայ՝ սկիինե՛ր, սկիինե՛ր, հազար
ու մէկ գիւեհներու գանձ մը լեցնելու չափ:

Իրեղճը հայ ըլլալս լսեր ու փոխանակ ա-
մուսնին պէս զգուելու՝ ուզեր էր մեռնելէն
առաջ մէկու մը գեղեցիկ երևալ: Ու իրա՛ւ ալ

այնքան գեղեցիկ էր ան՝ որ բժիշկի մը ներուշուած չէ ըսել . . . :

Սև մազերուն մէջէն, այդ հազի՛ւ քսան տարու դէմքը ծիւրեր, իր տարիքէն աւելի փոքրացեր, աննիւթական ու անկարելի բան մը դարձեր էր: Աչքերը խորունկցե՛ր, խորունկցե՛ր էին, մի՛շտ ներսիզին նայելէն, ու մազի պէս լայն ու կապոյտ շրջանակ մը, ա՛լ աւելի մութցուցեր էր զանոնք: Այդ տժգունութեան մէջ դուրս կը ցայտէին իր շրթները, քարա՛կ քարա՛կ՝ երկու՝ թեթև գիծերու պէս, ու կարմի՛ր կարմի՛ր՝ երկու վարդի թերթերու պէս . . . : Անշուշտ այդ սիրահար շրթները փա՛կ դուռ մըն էին իր ամուսնին առջև:

Յե՛տոյ, շատ յետոյ միայն հասկցայ որ, այդ ամբողջ կիներ՝ դեռ կենդանի, բայց արդէն գոց դաճաղ մըն էր այդ մարդուն համար:

Վա՛յ մարմինի բժիշկին որ հոգիէն չհասկնար: Ի՛նչ հոգեկան ցաւեր կան որ հիւանդին ցաւերը կը բիւրապատկեն, կը թունաւորեն, մահացու կը դարձնեն, այլ և կը բացատրե՛ն այդ ցաւերը:

Այս խեղճ կիներ ա՛յնքան կը վախնար իր էրկան հետ մինակ մնալու գաղափարէն՝ որ իր գաւառացի հայրը իր հետ բերեր էր: Սակայն ինչի՞ կրնար օգտակար ըլլալ այդ գրեթէ անգամալոյծ ու իր սուգին մէջ զառամած հայրը՝

որ վրայէ վրայ, իր վեց զաւակներն ու կիներ
գերեզման տարեր էր:

Բուրճի ալ հազալով ու թքնելով, մէկը
միւսը վարակելով, թոքերնին փսխելով մեռեր
էին: Ու այս կիներ, որ ամէնո՛ւն ալ ի՛նչպէս
մեռնիլը տեսեր էր՝ համոզուած էր որ ի՛նքն
ալ պիտի մեռնէր, անպահա՛ւ...:

Զուր կը քաջալերէի զայն, թէ քանի որ
դեռ մէկ թոքը, կոկորդը, աղիքները վարակ-
ուած չէին, քանի որ դեռ ջերմութեան աս-
տիճանը բարձր չէր, պէտք էր շուտով հակա-
թոքախտ ներարկումները սկսիլ:

— Աւելորդ ցաւե՛ր, կ'ըսէր կիներ . . . :

— Աւելորդ ծախսե՛ր, կ'աւելցնէր ամու-
սինը . . . : Արդէն ո՞վ ըսաւ որ Արմինէն հի-
ւանդ է . . . փա՛ռք Աստուծոյ՝ ի՞նչ ունի . . .
Թեթեւ հազ մը . . . այսօր կայ՝ վաղը չկայ . . . :

— Այսօր կայ՝ վաղը չկա՛յ . . . կը հեզնէր
կիներ, որ շատոնց զգուած էր այս կեղծիքնե-
րէն, ու ձգեր էր որ ի՛նչ որ ուզեն՝ ընեն իրմով:

Հայրը կը փափաքէր զայն է՛ն սուղ սա-
նաթօրիումները տանիլ, է՛ն մեծ բժիշկներուն
ցուցնել, է՛ն թանկ տեղերը դնել:

Բայց ամուսինը ուրիշ միտքէ էր: «Այս
հիւանդութեան դեղն ու դարմանը օդն է»
կ'ըսէր . . . ու օդը ձրի՛ էր: Անոր համար ալ
մինչև հոս տեղուանքը քաշեր բերեր էր զի-

ըննք, որպէսզի թէ՛ աժան ըլլայ և թէ ծանօթներն ալ չիմանան թէ հիւանդութիւնը ի՞նչ է . . . :

Ու այս մարդը — եթէ ա՛յդ գլխով մարդ մը կրնար երջանկութիւն զգալ — երջանի՛կ էր հոս: Ամէն տեղ կը՛ մանէր, կ'ելլէր: Պանդուկապետին հետ սակարկութիւն մը կ'ընէր՝ թուրքերէն: Տղաքներուն լօխում մը կուտար՝ որոնցմէ տուփերով բերած էր ամէն պատահականութեան համար: Կիներուն լերան ծաղիկ մը կը քաղէր՝ ու իր լեզուով կը բացատրէր որ իր երկրին մէջ աւելի աղէկները կային: Մարդերուն թրքական ծխախոտ մը կը պլորէր իր մատներուն մէջ, որ ծուխէն դեղնած մազիւներով կը վերջանային:

Ու այս բոլորը այնպիսի՛ կատակներով ու սրամտութիւններով համեմուած, որմէ մա՛րդ բան մը չէր հասկնար, բայց ամէն մարդ կը խնդար: Լերան ձանձրոյթը փարատելու համար իրենց այս տեսակ հապիտ մը պէտք էր:

Նոյն միջոցին, փոքրիկ սենեակի մը մէջ, — որուն պատուհանը լեռներու կենսունակ զեփիւռին գէժ փակուած էր՝ հիւանդը չմտեցնելու համար — երկտասարդ կին մը կը հազար, վերմակները կը խածնէր, կուլար . . . :

Ա՛յս, այդ կեղծ հտպիտին մէջ՝ ե՛ս միայն կը տեսնէի զգուելի մարդը: Բայց ան ուզեց

զի՛ս ալ շահիլ . ու թուանշաններով, թուականներով, մթու թիւններով, բարդութիւններով, մէջ—մէջի, երկար բարակ պատմութիւն մը հրամցուց, «զիս իրողութիւններու ճամբուն վրայ գնելու համար . . . » :

Այս բոլորէն ազօտ կերպով ա՛յն կը հետևէր որ իր կիներ, այժմ միա՛կ ժառանգորդն էր իր ծերունի հօր, «որ իր բոլոր զաւակները կորսնցնելէն վերջ՝ ալ երկար պիտի չկրնար ապրիլ, խեղճը . . . » :

— Գա՛նձ մը կայ, sofpo՛r, խոշոր գանձ մը կայ . . . :

Ու այս բացազանչութեան մէջ մեղսակցութեան, խորամանկութեան, ոճրագործութեան ամբո՛ղջ գանձ մը կար . . . :

Իր միակ մտմտուքը ա՛ն էր որ այդ երկուքէն ո՞րը պիտի մեռնէր առաջ, — ծերունի հա՞յրը թէ հիւանդ ազջիկը . . . : Իսկ ես երբո՛րդ մը կը տեսնէի որ գուցէ այդ երկուքէն ալ առաջ մեռնէր՝ ի՛նքը, ամուսի՛նը :

Իր թարախի գոյն դէմքին վրայ ցցուած այտոսկրերը՝ ներքին շերմութենէն կղմինտրի գոյներ կ՛առնէին երբեմն : Գլուխը ուսերուն մէջ իջեր ըւ կռնակն ալ կքեր . էր՝ կարծես ահագին պատասխանատուութեան մը տակ : Բերնէն կանաչորակ ու մածուցիկ խուխ մը կ՛արձակէր ամէ՛ն տեղ ու ամէ՛ն ատեն, «աշխար-

հին վրայ» թքնելու պէս . . . : Երբեմն նոյնիսկ կը պատահէր որ արիւն փսխէր. բայց ան պարզապէս «սրտիս զայրոյթէն է» կ'ըսէր . . . :

Ստոյկիկեան պաղարիւնու թեամբ՝ տարիներո՞վ իր շրթները ենթարկեր էր ան սոսկալի վարակումին՝ օ՛ր մը տիրանալու համար ոսկիի գանձին . . . :

Ա՛խ այդ գանձը. քանիներո՞ւ թունաւորման պատճառ եղած էր ան: Հայրը օ՛ր մը չէր ուրախացեր անկէ. իր գաւակներուն համար դիզեր էր այդ հարստութիւնը: Տղաքները ուզեր էին զպչիլ այդ նզովուած ոսկիներուն, ու գեղիս կեանքով հիւժած, սպառած, մեռած էին, մէկը միւսին ետեէն, իրար վարակելով: Երիտասարդներէն վերջ մայրն ալ թաղեր էին:

Այդ ծերունին ի՞նչպէս դիզեր էր այս հըսկայ հարստութիւնը հոն՝ ուրկէ երիտասարդ բազուկներ մինչև Ամերիկաները կ'երկարին սև հաց մը ուտելու համար: Այդ գանձին մէջ իրենց անէծքը չէի՞ն նետած անո՞նք որ արիւն ու արցունք կուլային: Այդ ոսկի-զարդերուն լեռը, որով ծերունին իր հիւանդ աղջիկը ծածկած էր՝ քանի՛ հարսերու գլուխէն, քանի՛ այրիներու ձեռքէն խլուած էր . . . :

Արմինէ կ'անգիտանար այդ բանը: Հազի՛ւ չափահաս՝ Պոլիս գիշերօթիկ վարժարան մը ղրկեր էին զայն. ու հազի՛ւ աւարտած՝ այս սգէտ մարդուն ծոցը նետէր էին:

Բայց կրնե՞րը աստուածային գիտութիւն մը ու անասնական բնազդ մը ունին: Ինչ որ չեն գիտեր՝ կը զգան, և ի՛նչ որ կը զգան՝ իրենց ամբողջ հոգւոյն ու մարմնոյն մէջ կը զգան. . . :

Այս քսան տարու կնոջ մէջ համա՛յն մարդկութիւնը թունաւորելու չափ դառնութիւն կար: Ո՛չ կը հազուէր, ո՛չ կ'ուտէր, ո՛չ կը խօսէր: Ու ոսկի զարդերն ալ միայն օր մը դրած էր, ինծի՛ համար. բայց ծերունիին ա՛յնքան ուրախացեր էր այդ օրը. . . :

— Աղջի՛կս, ուզէ՛ ինձմէ ինչ որ սիրտդ կ'ուզէ. . . միայն անգամ մը ուրախանալդ տեսնեմ. . . բա՛ն մը ուզէ իմ կարողութեանս սահմանին մէջ. . . :

Այդ կարողութիւնը անսահման էր, բայց ի՛նչ օգուտ: Աղջիկը ա՛լ աւելի կը դառնանար, պատին կը դառնար. կուլար, «մեռնի՛լս կ'ուզեմ. . .» կ'ըսէր:

Ան. կը զզուէր իր ամուսնէն՝ որ չար հրեշտակի մը պէս կը ժպտէր. կը զզուէր նաև իր հօրմէն՝ որ իր վեց զաւակները թաղելէ վերջ դե՛ռ կ'ապրէր ու կուլար. . . :

Եւ սակայն այս երկու մարդերն ալ իրե՛ն համար կ'ապրէին: Այդ երկու փտութիւններն ալ օրօշ ճիգով մը կը կախուէին կեանքէն, մէկը իր աղջկան վերջին շունչը, միւսը՝ անոր գանձը հաւաքելու համար. . . : Այս նպատակին

հասած բուսակն իսկ՝ իրենց կէտին զարնուող
գնդակներու պէս՝ երկուքն ալ գետին պիտի
խնային :

Ահագին տուամբի մը վերջին դերակատար-
ներն էին ասոնք : Անդամալոյծ Վաշխառուին
առջև կանգներ էր Վրիժառուն՝ կողոպտուած ,
մերկացուած , անպատուուած ցեղի մը վի-
ժուկը : Ու այդ եկու հակընդդէմ ուժերուն մէջ
կը հիւժէր Հայու-Կնոջ տիպարը՝ ազնուական
ու հլու . . . :

Ահագին հրգեհի մը վերջին սիւներն էին
ասոնք՝ իրարու կռթնելով կանգո՛ւն մնացած .
մէկուն իյնալը միւսնե՛րն ալ պիտի տապալէր .
ու այդ օրը հեռու չէր , որովհետեւ երեքն ալ
փոքրիկ կրակով կ'այրէին ներսիդիէն . . . :

Դեռ որքա՞ն տեեց այդ մունջ տուամբ , չեմ
գիտեր : Ես ստիպուած եղայ այդ գիւղը թո-
ղուլ ու հիւանդանոց վերադառնալ : Բայց յա-
ճախ կը խորհիմ իրենց վրայ : Արդեօք ո՞ւր կը
շարունակեն հիմա «անիծուած ոսկեխնձորին
խաղը» , ո՞ր հողերուն վրայ , ո՞ր հողերուն տակ :

Դեռ աչքիս առջևն է այն փոքրիկ բոյնը
ուր ողողուած բուս մը ու վայրի կատու մը ի-
րենց մէջ կը բզքտէին հիւանդ թռչնիկ մը ,
առա՛նց օր ան անգամ մը ճչար . . . : Ընդհա-
կառա՛կը , իմ ամէ՛ն օգնութեան փորձերս մեր-
ժեց : «Միա՛յն բան մը կը խնդրեմ , ըսաւ , որ
օ՛ր մը պատմութիւնս գրես . . . » :

Խեղճ աղջիկ. կոյս հոգիները պատմու-
թիւնն չունին: Ու քու տժգոյն դէմքդ՝ առանց
սա երկու դաժան մարդոց ստուերներուն՝ ան-
հասկնալի նկար մը պիտի ըլլար, ճերմակ
թուղթի մը պէս:

Լօզան, 1914

Մ Ե Ղ Ք Ի Ն Տ ՈՒ Ն Ը

Դուռնս բացուեցաւ: Տասնըութ տարու պատանի մը երևցաւ, բայց յաղթանդամ բան մը: Գողիաթին փայտէն տաշուած հսկայ մը, որ տղու գլուխ մը կը կրէր, կաս-կարմիր երեսով մը:

Վայրկեան մը սեմին վրայ կեցաւ, դուռը բացած ըլլալուն արդէն իսկ զղջացած. շուարած աչքերը սենեակիս չորս կողմը նետեց՝ տեսնելու համար որ չարչարանքի փայլուն գործիքներ կային. բայց յանկարծ անհամբեր ձեռք մը երևցաւ ետեէն. զայն առաջ մղեց ու դուռը գոցեց նորէն:

Այն ատեն, պատանին անհամարձակ շարժումներով յառաջացաւ, պզտիկցած, հիւլէացած, կարծես ներողութիւն խնդրելով իր ա'յնքան խոշոր ըլլալուն:

Ի՞նչ էր այդ խեղճ տղուն ցաւը:

— Ցաւ մը չկայ, sof'or...

Հապա ի՞նչ էր իր գանգատը:

— Գանգատ մը չունիմ, sof'or... մեղք իմս է . . .

Ու այս բառը արտասանեց ա'յնքան պզտիկցնելով իր ձայնը, ա'յնքան կարմրցնելով

իր գէմքը՝ որ հիւանդութեան տեղին վրայ կասկած չը մնաց . . . :

Բայց ան ինձ բուրրովին ուրիշ տեղեր կը ցուցնէր. բազուկները, վիզը, ուսը, կուրծքը . . . : Ու իրա՛ւ ալ պզտիկ կարմրութիւններ կային այդ տեղուանքը, վարդագոյն ոսպերու պէս, հազուագիւտ ու արդէն անհետանալու վրայ: Բայց ես կը պնդէի թէ ուրիշ տեղ ցաւ մը չէ՞ր ունեցած:

— Այո՛, soфpor... կոկորդիս մէջ ցաւ մը կայ, կերակուրս չեմ հրնար ուտել, բայց ցըրտութենէ ալ չէ . . .

— Ուրի՞շ տեղ . . .

— Բերնիս մէջ ալ ճերմակ-ճերմակ տեղեր կան, կոճակներու պէս . . .

— Հապա ուրիշ տեղ բան մը չունեցա՞ր . . .

— Այո՛, soфpor... գիշերները գլխու ցաւեր ունեցայ, սարսափելի ցաւեր, շաբաթներով . . .

— Ուրի՞շ, ուրի՞շ . . .

— Չեմ գիտեր. հիմա ալ մազերս կը թափին. բայց ընկերներս կ'ըսեն թէ այստեղի ջուրէն է . . .

— Ուրի՞շ . . .

— Ուրիշ ի՞նչ ըսեմ, soфpor, այսքանը չի՞ բաւեր . . .

Ու այսպէս, ամօթխած տղան՝ չարիքին

առաջին բոյնը չը յայտնելու համար, առանց գիտնալու, ամբողջ հիւանդութեան ընթացքը նկարած էր ինձ: Ախտին ապագայ ընթացքն ալ ես իրեն նկարագրեցի. որովհետև կը տեսնէի թէ երկչոտ աչերը դուռին յառած՝ մտքէն այնպէս կ'երգնուր, որ անգամ մը այդ անիծուած սեմէն դուրս ելլալէ վերջ, ա՛լ բժշկի տունն ոտք պիտի չկոխէր: Եւ սնկայն անհրաժեշտ էր որ գիտնար վտանգը՝ որպէսզի չխուսափէր դարմանէն:

— Տեսա՞՞ծ ես, ըսի, փրթած քիթերով մարգերը:

— Այո՛, sofpor:

— Բայց հագուստներու տակ պահուած ի՞նչ զզուելի վէրքեր կան որ չես տեսնար...: Տեսա՞՞ծ ես անգամալոյծները որ փոքրիկ կառքերու մէջ հրելով կը պտտցնեն արևուն:

— Այո՛, sofpor:

— Սակայն քանինե՛ր կան որ հիւանդանոցներու մէջ կը նեխին ու չես տեսնար...: Տեսա՞՞ծ ես վարդագոյն օրօրոցներու մէջ հրեշտակային երախաները, բայց հիւանդ հայրերու ի՞նչ հրէշ պաւակներ կան որ ծնած օրը կը մեռնին ու չես տեսնար: Դիտէ՛ սա պատին նկարներուն վրայ ու սա ալքօլի շիշերուն մէջ այն դժոխային վիճակները որ քեզ կը սպասեն, ու եթէ կրնաս փախիլ հիմա...:

Եթէ երկինքէն յանկարծ կայծ մը իյնար՝ այսքան բուռն ու յանկարծական տպաւորու-
թիւն պիտի չգործէր: Ես որքա՛ն աւելի կը սի-
րեմ այն թշուառները՝ որոնք իրենց ցաւին
ամբողջ գիտակցութիւնովը կուգան՝ հովէն քըշ-
ուած աշնան ոստի մը պէս քեզի՛ փարելու,
ու խնդրելու որ ուժո՛վ բռնես զիրենք ու թող
չտաս որ հողը իյնա՛ն . . . :

Սակայն որքա՛ն աւելի բազմաթիւ են այն
հիւանդները, որոնք իրենց տգիտութեան մէջ
կարծրացած՝ հեգնելո՛վ կը պտտցնեն մարդոց
մէջ վարակումի սարսափելի վտանգը: Ասոնց
համար ահաւոր վայրկեան մը կայ՝ երբ բժիշկ
մը կը քակէ իրենց աչքին կապը ու ցոյց կու-
տայ այն անդունդը ուր .կը դեգերէին ցայգա-
շըրջիկի մը պէս . . . : Դժոխային բոպէ մըն է
այս. ծովը ինկող մարդու մը պէս որ օձին կը
փարի՝ հիւանգը կը փարի բժիշկին, ու դահիճի
մը պէս կ'ատէ զայն:

Պատանին սարսափած ոտքի ելաւ՝ ստոյգ
վտանգէ մը փախչելու պէս. վայրկեան մը տա-
տանեցաւ ու նորէ՛ն ինկաւ թիկնաթոռին խորը,
ու հեալով, հառաչելով, հեկեկալով, ձայնը
խեղգելով, խորունկ-խորունկ սկսաւ լալ:

— Հրաշք մը ըրէ, sofpor, փրկէ՛ զիս,
ոտքերուդ կ'իյնամ, ներէ ինձ, ես չէի գիտեր,
առջի անգամն էր, փրկէ՛ զիս . . . :

Բայց անհամբեր ձեռք մը անգամ մըն ալ գոռոզ բանալով, տարիքոտ մարդ մը ներս մտաւ: Լացող տղան յանկարծ ոտքի ելաւ, լացը զսպեց, թաշկինակը պահեց, ու իր բաւերը ստորագծելով՝ թօթովեց.

— Բժիշկը կ'ըսէ թէ բան մը չունիմ եղեր, հայրի՛կ . . . :

Ու քովի սրահը քաշուեցաւ: Հիմա հայրիկին հետ մինակ մնացի: Փոքր հասակով մարդ մըն էր ան. լուսաւոր ու փայլուն դէմք մը՝ կարծես բազնիքէն նոր ելած. հազի՛ւ ճմռթկած մորթ մը, սպիտակ ու թեթեօրէն վարդագոյն. ճերմակ պեխեր բայց խնամքով սրցուած, ու երիտասարդի պճտուն աչքեր՝ կայծոռիկներու պէս: Այդ թագթագուր պատանիէն վերջ այս ճլվըլուն ծերունին արևու ճառագայթի մը պէս ինկաւ սենեակիս մէջ, մթութիւնը փարատեց, տաքութիւն մը, զուարթութիւն մը բերաւ իր հետ:

— Արդէն վստա՛հ էի որ տղաս բան մը չունէր, ըսաւ: Մայրիկը մինչև այսօր ակռաներով ընկոյզ կը կոտրէ. ես ի՛նքս ալ մինչև հիմա բժիշկի պէտք չեմ ունեցած՝ փառք Աստուծոյ . . . կը ներէք: Մեր մէկ հատիկ տղան է, աչքերնուս լոյսին պէս խնամած ենք, օր մը օտարի անկողին չենք պառկեցուցած: Քանի մը ամիսէ ի վեր, ի՛ր պնդումին վրայ, զայն

Եւրոպա բերի համալսարան մը դնելու . ուզեցի որ աչքովս տեսնեմ իր պառկած — ելած տեղերը : Բայց հոս գալէն ի վեր կը նիհարնայ, բերանը ուտելիք չի դներ . ճի՛շտ է որ տեղին կերակուրներն ալ ուտուելիք բաներ չեն . . . կը ներէք : Մեկնելէն առաջ զինքը գիւղը նշանեցինք, ոտքը կապեցինք որ աչքը դուրսը չը բանայ . . . : Չեմ գիտեր որ լաւ ըրի՞նք, թե՛րևս անկէ՛ց է իր սրտին ցաւը . . . :

Բայց ուրի՛շ բան կար այս խելացի մարդուն լեզուին տակ . միայն թէ, ըսելէ առաջ, իմ բերանս կը փնտռէր, կը չափէր ու կը կշռէր զիս՝ թէ մինչև ո՞ր աստիճան պէտք էր քակել իր լեզուին կապը . . . :

— Կը ծխէ՞ք, sofpor, մեր երկրի թարմ ծխախոտ ունիմ . . . աս Զրեկններուն ծխախոտը տան ծակերուն մէջ թխելու է որ մուկերը սատկին . . . :

Իր միտքը ա՛յն էր որ նախ մտերիմ մըթնուորտ մը ձևացնէր . ու երբ կապուտակ մուխերը սկսան գալարուիլ՝ շարունակեց .

— Արդէն ես ձեր Եւրոպային ո՛չ մէկ բանին հաւնեցայ : Հոս գիտութիւն կայ՝ կ'ըսեն . բայց արգեօք հիներուն ըսած Քիսուքեան ծառը չե՞ . . . : Այստեղ եկողը աչքերը գոցելու՝ միայն ականջները բանալու է որ բան սորվի . . . :

Խեղճը՝ երկրին լեզուն չգիտնալուն՝ այն-

պէս կը կարծէր որ ականջի կողմէն վտանգ չկար: Ու անգէտ մարդերու պէս՝ որոնք գիրք քերու մէջ միայն պատկերները կը տեսնեն ու գիրերը կ'արհամարհեն՝ ամբողջ Ներուպական քաղաքակրթութիւնը իր տեսած քանի մը պատկերներէն չափած կշռած ու պակաս գտած էր. — Մանե, քեկեղ, փարեւ:

— Ես ձեզի բան մը ըսե՞մ, sořpor. այս տղան հոս որքան ալ մաշի՝ իրաւունք ունի. ճիշտ խօսքը աս է: Մե՛նք ալ երիտասարդ եղած ենք, բայց աղջիկ՝ մը մեզ տեսնելուն՝ աչքերը վար կը հակէր որ կայծ չը ցայտէ...: Մե՛նք ալ պար պարած ենք, բայց մատններնիս կնոջ մատի չեն դպած՝ որ կրակ չելլայ. ձեռքէ ձեռք երկարող թաշկինակն ալ անո՛ր համար հասկցէք...: Անցած գիշեր մեր պանդոկին մէջ քանկօ կ'ըսեն պար մը դարձան, բայց ան ի՛նչ պար, ի՛նչ շարժում, ի՛նչ գալարում, ի՛նչ շփում... մեղա՛յ, մեղա՛յ... թէ շունն ընէ կը քարկոծեն...: Ե՛ս ալ, տղա՛ս ալ կա՛ս—կարմիր եղանք միա՛յն տեսնելով: Գեղարուեստ ըսածնին ա՞ն է:

— Կը ներէք, ըսի ամչնալով, ձեր տեսածը միա՛յն կեղևն է...:

— Բայց իմ վախս միջուկն է, sořpor: Հոն ուր յիսուն տարուան պարկեշտութիւնս խռովեցաւ, տասնըութ տարուան անփորձութիւն մը

ի՞նչ կ'ըլլայ . . . : Այն Աստուածը որ Եւան տղայութեան մը համար պատժեց՝ այս Սողոմին աղջիկները չի՞ տեսնար: Ասոր երիտասարդութի՛ւն կը դիմանայ՝ երբ հոս բաժակ մը գարեջուրի գինով, Սողոմոնին արժանի կիներ կը գտնես: Ըսէ՛ք հիմա, այս չէ՞ միջուկը, թէ չէ դարձեալ սխալ հասկցեր եմ . . . :

Ի՞նչ ըսէի: Անոնք որ չեն հասկնար՝ կը գուշակեն. անասնական բնազդ մըն է այս, տգէտներուն գիտճութիւնը: Ու այս նախնական մարզը կենդանական հոտառութեամբ՝ մատը ճիշտ տղուն վէրքին վրայ դրեր էր, առանց գիտնալու:

— Իժի՛շկ, եթէ մեզ կ'արտօնէք, ձագուկս առնեմ երկիր դառնամ: Փախչի՛նք Մեղքի քաղաքներէն. հոս երկինքէն հո՛ւր կը տեղայ, վարժուեր են ու չե՛ն զգար . . . : Կեսարին փողը՝ Կեսարին. մենք մեր լեռները դառնանք նորէն . . . : Ճակտիս վրայ դեռ կնճիռ չկայ, մօրը գլուխն ալ լոյսերու պէս սպիտակ է. ինչո՞ւ մեր տղան մեզ պէս չապրի: Հեռուն սիրուն նշանած կայ, տանիմ գլուխ գլխի կապեմ, թռռնիկներու մեծ-հայր ըլլամ:

— Ո՛չ, ո՛չ, ըսի:

— Ինչո՞ւ, բժի՛շկ. աղքատ աղջիկ, բայց ի՛նչ հրեշտակ, մազը մեռոն՝ բերանը կաթ կը հոտի դեռ . . . :

— Ո՛հ, ո՛հ, երբե՛ք, այդ պսակը պիտի
չըլլա՛յ . . . : Ոսկւոյ համար աղքատ աղջիկ մը
ամբո՛ղջ կեանքով թունաւորելն ալ մեղք
չէ՞ . . . :

Երբ այս խօսքերը լսեց, երբ հասկցաւ որ
տասնըութ տարուան գուրգուրանքով ու մայ-
րական սուրբ ձեռքերով հասցուած պտուղին
մէջ որդը մտեր էր, երբ ըմբռնէց որ իր բոլոր
վախերը իրականացեր էին, այս պճլտուն ծե-
րունին յանկարծ լսեց, տժգունեցաւ, անէա-
ցաւ. արդէն փոքրիկ՝ աւելի՛ պզտիկցաւ, թիկ-
նաթուփն մէջ կձկտեցաւ, ողորկ երեսները
ճմռթկեց, ճերմակ պեխերը խածաւ, աչքե-
րուն մէջ խոնաւութիւն մը լայնցաւ, ուռեցաւ,
գլտորեցաւ, նախ կաթիլ մը, յետոյ ուրիշ մը,
յետոյ ուրիշներ . . . :

Հիմա հայրն ալ կուլար տղուն պէս, բայց
իր լացը որքա՛ն աւելի լուռ ու որքա՛ն աւելի
խոր էր :

— Մեղքի՛ տուն . . . մեղքի՛ տուն . . .
մեղքի՛ տուն . . . :

Այս երկու բառերը անընդհատ կը գլտորէին
իր շրթներէն՝ աչքերուն արցունքին հետ : Հիմա
ո՞ր տանէր, որո՞ւ տանէր այս հիւանդութեան
սերմնացանը : Ծերունի մօր համբոյրին ինչպէ՞ս
տանէր այս վարակուժի ու փտութեան պտուղը :
Իր երեսուն տարուան պատուոյ տունը՝ մեղքի
տունը պիտի ըլլար . . . :

Ոտքերը թփրտացուց. իր կէս տարուան երջանկութիւնը կը փշրուէր անոնց տակ, ե՛ւ իր հայրու-սէրը, ե՛ւ իր մեծ-հայրութեան երազը . . . :

Բայց որո՞ւ բարկանար, որո՞ւ պոռար, չէ՞ որ ի՛ր ձեռքով իսկ բերեր էր անփորձ տղան այս քաղաքակիրթ երկիրները . . . :

— Որդնոտա՛ծ, որդնոտա՛ծ . . . հիմա կե-
ղևն ալ տեսանք, միջուկին ալ համը առինք . . .
իրենց գիտութի՛ւնն ալ, իրենց սէ՛րն ալ, որդ-
նոտա՛ծ, որդնոտա՛ծ . . . :

Երբ իր սրտին բոլոր դառնութիւնները դուրս թափեց, կարծես թեթեցաւ իր ցաւը. ձայնը յանկարծ պզտիկցուց, որ մի գուցէ տղան իմանայ: Կարելի չէ երևակայել, թէ ամօթի դաղափարը մինչև ո՞ր աստիճան արմատացած է գաւառացի ուղեղներուն մէջ:

— Անշուշտ տղուս չըսիք այս դժբախտութիւնը . . . :

Ա՛խ, ինչպէ՛ս հասկցնէի այս ծերունիին որ ամօթալի հիւանդութիւն չկայ, կեղծաւորութի՛ւնն է ամօթը, ու տգիտութի՛ւնն իսկ է այս դժբախտութեան պատճառը, և ո՛չ թէ իր նզոված գիտութիւնը:

Բայց ան ոտքի ելաւ արդէն, աչքերը չորցուց, պիսիքը սուրբցուց, վայրկեան մը ճմլութկած դէմքը կեղծ փայլ մը ստացաւ՝ բաղնիքէն

Նոր ելաձի պէս, գնաց քովի սրահէն տղան
առաւ, ու ժպտելով մեկնեցան . . .

— Բժիշկը կ'ըսէ թէ բա՛ն մը չունիս եղբր,
սղա՛ս . . . :

Լօզան, 1914

ՀՐԱՇԱԼԻ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Երիտասա՛րդ բժիշկ, որ մարդը առողջաց-
նելու արուեստին ես նուիրուած, չեմ հարց-
ներ քեզի թէ կը ճանչնա՞ս արուեստդ, բայց
կը ճանչնա՞ս գոնէ մարդը:

Մարդը այն մորթազերծ կարմիր կենդանին
չէ՛, որուն դնդերները քննեցիր մարդակազ-
մութեան պատկերներուն վրայ: Մարդը այն
մարմնազերծ դեղին կմախքը չէ՛, որուն շար-
ժումները ուսումնասիրեցիր ոսկորներուն վրայ:
Մարդը այն շնչազերծ կանանչ դիակը չէ՛, որ
ամիսներով քարէ սեղանի մը վրայ պառկե-
ցուցած՝ չափեցիր, կշռեցիր, պատռեցիր,
կտրեցիր, յօշոտեցիր, սղոցեցիր, բզկտեցիր,
առանց որ անգամ մը բերանը բանար՝ հարց-
նելու համար թէ «ի՞նչ կ'ընես, բարեկա՛մ...»:

Քեզի հիւանդ մը ցուցնելէ առաջ՝ պատ-
ուիրեցին տարիներով դիակներու վրայ աշխա-
տիլ, որպէս զի մարդը ճանչնաս և որպէս զի
հոգիդ չդողայ ու խիղճդ չպոռայ:

Երկարօրէն քննել փնտռելէ, պրպտելէ
վերջ, գանկին մէջ նեխած ուղեղ մը ու սրտին
մէջ սևցած արիւն մը գտար:

— «Ո՞ւր է հոգին, ո՞ւր է խիղճը», գոչեցիր ծիծաղելով:

Աւա՛ղ, քու ուսումնասիրած մարդդ դիա՛կ մըն է միայն: Զգուշացի՛ր իրեն նմանելէ: Մարդը որ կ'ապրի, մարդը որ կը խորհի ու կը զգայ, մարդը որուն բարոյական տառապանքները բի՛ւր անգամ աւելի են քան Ֆիզիքական տառապանքները, այն մարդը ուրիշ բան կը պարունակէ իր մէջ քան ճարպն ու ոսկորը...:

Ամէ՛ն մարդու մէջ Աստուած մը կայ...: Ահաւասիկ թէ ի՛նչ բան կը մոռնան քեզի ուսուցանել:

Ցաւալի է խոստովանիլ որ այժմու բժշկական վարժարանները կեանքի առաքեալներ կը պատրաստեն ա՛յնպէս, ի՛նչպէս զինուորական վարժարանները կը հասցնեն Մահուան պաշտօնեաներ: Սա՛ տարբերութեամբ որ՝ այս վերջինները զինուորին ո՛չ թէ միայն սուր ու հրացան կուտան, այլ անձնուիրութեան, վեհանձնութեան, զոհողութեան ամբողջ դաստիարակութիւն մը: Մինչդեռ դեռատի բժիշկի մը ձեռքը թոյն մը ու դանակ մը տալէ վերջ՝ կ'արձակեն զայն առանց բարոյական ու հոգեկան ո՛ր և է պատրաստութեան:

Մարդը իբրև միսի ու ոսկորի շարժական գործիք մը ներկայացնելէ վերջ, բժշկութիւնը կը սորվեցնեն այնպէս՝ ինչպէս մեքենագէտ-

Ներու՛ն, կը սորվեցնեն երկաթէ գործարաններու՛ն ուսումը:

Հոգեկան ո՛չ մէկ բառ, բարոյական ո՛չ մէկ ուղղութիւն, անցեալի ո՛չ մէկ յիշողութիւն:

Եւ սակայն հազարներով տարիներ Փարաւոններու երկրէն մինչև Աւետեաց երկիրը, ու Յորդանանէն մինչև Գանգէս, միլիոններով մարդիկ, հոգեկան բժշկութիւնը միայն կը գործադրէին իրենց ախտերուն դէմ պայքարելու համար: Եւ ամբողջ կրօնքներ հիմնուեցան՝ հրաշքներու հաւատալիքին վրայ:

«Հրաւայիֆներու դարը անցաւ» ըսին քեզի, ու ամուր կերպով փակեցին անբացատրելի իրողութիւններու անհանգստացուցիչ դուռները:

Չըլլա՛յ որ նեղմիտներուն հաւատաս: Այն մարդիկը որ ամէն բան գիտնալու յաւակնութիւնն ունին, կը մերժեն ինչ որ իրենց անհասկնալի կը թուի: Աչքերնին գոցած կը քնանան, ու աստղերը կ'ուրանան . . . :

Քանի որ խօսքը աստղերուն է՝ յիշեցնենք թէ մինչև 18^{րդ} դարուն վերջերը, Ֆրանսական Գիտութեանց Կաճառը բացարձակապէս կը մերժէր ընդունիլ թէ՛ երկինքէն կրնայ քար իյնալ երկրի վրայ . . . : Ականատես վկաները իբև խենթ ու խաբեբայ կը հռչակէր: Օր մը, քաղաքապետ մը, իր շրջանակին մէջ ինկած երկնաքարէն նմոյշներ զրկած ըլլալով իրենց՝ պատ-

կառելի Ա.կաղեմիան, 1772ին հրատարակած տեղեկագրով կը յայտարարէր, թէ «եղելու-քիւնը յայտնապէս կեղծ եւ երեւոյթը Ֆիզիքալ պէս անկարելի եր»։ Ճշմարտութիւնը իրենց գլխուն մտցնելու համար պէտք եղաւ որ այդ քարերէն մէկը իրենց գլխուն խնար... : 1864ի Մայիս 4ին, ակաղեմական Ատուֆ Պրօնետար քիչ մնաց վախէն մեռնէր՝ երկնաքարի մը անկումին ականատես ըլլալով . . . :

Նոյնը պիտի պատահէր նաև հրաշալի բժըշկութեան համար :

Տիեզերահռչակ բժիշկ Շարքօ՝ իր ամբողջ գիտութիւնը քանի մը անբուժելի հիւանդներու վրայ ի զուր փորձելէ վերջ ի՞նչ մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ անոնք օր մը ուխտատեղի մը երթալով բոլորովին բուժուած վերադարձան... : Այսպէս, մատը վէրքին մէջ բռնուելէ վերջ՝ իրապաշտ գիտնականը խոնարհեցաւ ճշմարտութեան առաջ. իրն է հետեեալ յայտարարութիւնը .

«Գիտութիւնը որ յեղաշրջուելու վրայ է՝ չի կրնար ամէն ինչ բացատրելու յաւակնութիւնն ունենալ, այսպէսով իր բարեշրջումը ժխտած պիտի ըլլար . . . : Հրաշքները ամէն ատեն գոյութիւն ունեցան՝ իրարմէ բոլորովին տարբեր կրօնքներու ու քաղաքակրթութեանց մէջ, ինչպէս որ այժմ ալ, կը կատարուին բու-

լոր լաճնութիւններուն վրայ: Այսպէսով բուժուած հաշմանդամները հարիւրներով կը հաշուելին, նոյնիսկ երբեմն պալարներն ու ուռեցքները: Ես տեսայ վերագարձը այն հիւանդներուն, որոնց ես չկրնալով անձամբ հաւատք ներշնչել՝ ուխտատեղի մը գացեր էին. քննեցի իրենց անդամալոյծ անդամները ու ներկայ գտնուեցայ ախտին անյայտացման»:

Լիթրէ իր «Իրական Իմաստասիրութեան» մէջ կը նկարագրէ բազմաթիւ հրաշքներ, որ Սէն-Լուիի գերեզմանին դպչելով կը գործուէին:

Հռչակաւոր Տօքթ. Յաուլէր կը ներկայացընէ ութը կին հիւանդներ, որոնք ստինքի ուռեցքներ ունէին ու դարմանուեցան հոգեկան բուժումով:

Սխալ հետեւութիւններու տեղի չտալու համար դիտել տանք թէ ո՞րչափ հազուադէպ են գիտապէս վաւերացուած հրաշքները: Սակայն, եթէ հիւանդները իրենց հաւատքը փոխանակ փայտի կտորի մը, սուրբի պատկերի մը, դիակի շիրմի մը վրայ դնելու՝ այդ փրկարար հաւատքը Գիտութեան վրայ դնէին, որքա՞ն պիտի շատնար հրաշալի բուժումներու թիւը...: Ա՛յս է հիւանդներուն տրուելիք պատուէրը:

Բայց բժիշկներուն համար ուրի՛շ կենսական պատուէր մը կայ:

Եթէ դուն իրապէս բժիշկ ես, հիւանդներ-

ըսուող փրկութեան համար՝ իրաւունք չունի՛ս ու է միջոց մերժելու՝ այդ նպատակին հասնելու համար: Սահմանափակ ու այլամերժ բժըշկութիւն մը գիտակից ոճրագործութիւն մըն է: Պիտի գիմես հնարաւոր բոլոր ազգականերուն: Դեղն ու դանակը, ջուրն ու կրակը, ելեքտրականութիւնն ու մագնիսականութիւնը, գիտութիւնն ու հաւատքը՝ փոխն ի փոխ քու զէնքերդ պիտի ըլլան. որովհետեւ այն ախտերը, որոնց գէմ կը կռուիս, տարբեր հիւանդներու մէջ, տարբեր զէնքերու կը գիմես:

Գերբնական կարծուող հրաշքը այնքան բնական է, որքան երկինքէն ինկող քարը: Միայն թէ՛ գիտունները ժխտելով անոր գոյութիւնը, դեռ չուսումնասիրեցին հրաշագործումի օրէնքները, և բազմին ձգեցին հրաշքի կատարումը:

Քաջութիւնն ունենանք խոստովանելու թէ հին ազգերը մեզմէ շատ աւելի լաւ կը ճանչնային այս գիտութիւնը: Եգիպտացիներուն, Իսրայելացիներուն, Հնգիկներուն պատմութիւնը լեցուն է այսպիսի փաստերով:

Այժմ մեզի համար մութ կը մնայ հրաշագործումի եղանակը, բայց անոր սկզբունքը լոյսի մը նման պարզ է:

Ձանձրոյթի գաղափարը կը յօրանջեցնէ, ամօթի գաղափարը կը կարմրցնէ, գութի գա-

ղափարը կը լացնէ; սարսափի գաղափարը կը դեղնեցնէ, բժշկուելու գաղափարը կը բժշկէ:

«Եթէ, կ'ըսէ Պարուէլ, առողջանալու հաստատ համոզումը իշխէ հիւանդին հոգևոյն վրայ, այդ հիւանդը անխուսափելիօրէն պիտի առողջանայ»:

Հոգեկան ազդեցութիւնը այնքա՛ն մեծ է Ֆիզիքականին վրայ, որ յանկարծական վախ մը բոլոր շարժումներդ անկարելի կը դարձնէ: Եթէ բուռն յուզում մը կրնայ վայրկեանաբար անդամալուծել, աւելի՛ բուռն յուզում մը կըրնայ անդամալուծութիւնը վայրկեանաբար փարատել:

Ամէն բան կախում ունի՝ բժշկուելու գաղափարին հիւանդին մէջ ներմուծելու արուեստէն:

Ու տեսէք թէ Արուանձտեան — որ ո՛չ բժիշկ էր, ո՛չ գիտնական, այլ գաւառացի վեղարաւոր մը — գիտուններու կողմէ կղպուած հրաշալի բժշկութեան դուռները ի՛նչ վսեմ պարզութեամբ կը բանայ:

«Նայէ սա մանուկը, իր երեսներուն վրայ էրէթիկ, ջրջրուկ ունի: Սա մամիկը թէզպէհը ձեռքն առած նստեր է. մանուկին երկու բազուկները բռնած՝ իր բոյթերով ու մատներով տղուն բազկերակները կը ճնշէ, կը շօշափէ, բազուկն ի վայր մատները կը տանի ու կը բերէ. իր աչքերը անթարթ՝ մանուկին աչքե-

րուն յառած է. ու երբեմն ալ արմուկներէն վեր թւերը կը ճմլէ. կը դառնայ, տղուն երեսն ի վար կը խաչակնքէ, և ձեռքերը պորտին ու կուրծքին վրայ դնելով՝ բոյթով կը ճնշէ, վզին մայր երակները կը ճմլէ, ճակատը կը շփէ, երբեմն երբեմն ալ երեսին կը փչէ և միշտ կը պտպտայ, աղօթք կ'ընէ: Յաճախ տղան կը յօրանջէ: Կը մագնիսացնէ^օ, կ'ելեֆսականացնէ^օ, քե աղօթիւք հրաւք կը գործե. — վերջապէս տղան հիւանդ եր եւ կ'առողջանայ»:

Հիմա այս պատկերին հետ բազմատուրթեան դիր այն նորագոյն բժիշկները՝ որոնք յաճախ հիւանդին ձեռքն իսկ չսեղմած (ժամանակ կորստն ցնցելու թէ վարակուելու վախէն) կը նստին՝ արագօրէն ստացագիր մը գրելու պէս՝ շարագրելու գեղագիր մը, որ միշտ երկրորդական է, յաճախ անօգուտ, երբեմն վնասակար:

Կո՛յր պէտք է ըլլալ չտեսնելու համար այն բազմաթիւ հիւանդները, որոնք երկար ճամբորդութիւններ կ'ընեն, բժիշկէ բժիշկ կը նետուին՝ պաշտպան մը ու նեցուկ մը գտնելու յոյսով, ու չեն իսկ փորձեր գործագրել այնքան սուղ գնուած գեղագիրները: Որովհետեւ դժուար է ընդունիլ այն բազմաթիւ գեղերը՝ որոնք յաճախ տրամագծօրէն հակառակ են իրարու...: Ու յետոյ՝ հիւանդին փնտռածը միայն թուղթի կտոր մը չէր, այլ ապրելու յո՛յս,

հոգեկան ուժ, տառապելու քաջութի՛ւնն . . . :

Դժբախտաբար այս բարոյական ազդակը կ'անտեսեն բժշկական նորագոյն հաստատութիւններն անգամ: Սկեպտիկները համոզելու համար թէ հաւատքի բարբառ մը — հոգ չէ թէ հրապարակային ու անանձնական — ֆիզիքական ի՛նչ մեծ ուժ կրնայ ներշնչել հիւանդին արեան մէջ, կը հրատարակենք սա յուզիչ տողերը, որ անձանօթ տիկին մը մեզի կ'ուղարկէ զուրցերիական սանաթօրիումէ մը.

« Հիւանդի բնական յուսահատութեամբ, անկողնիս մէջ պառկած կը սպասէի, ես ալ չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ . . . Մահուա՞ն՝ որ չէր գար, թէ Կեանքին՝ որ կ'ուշանայ զիս վերականգնելու: Երկար ամիսներու հիւանդութիւնը արդէն մաշեր, հալեցուցեր էր կորովիս ու համբերութեանս մեծ մասը, ու մնացած քիչովը դեռ կը տանջուէի:

« Ահա՛ կը ստանամ Ալուսամարսը: Մեծ ուրախութեամբ կը կարգամ հայերէն թերթերը. հայ գիրը տեսնելով կարծես կարօտը կ'առնեմ հայրենիքիս:

« Ապրիլը յաղթել է. շտկուեցայ անկողնիս մէջ. սկսայ կարգալ յօդուածը, և մինչև վերջացնելս բոլորովին առողջ կը զգայի զիս: Ա՛լ կուրծքիս տակ հիւանդ թոք մը չկար. երակներուս մէջ թարմ արիւն կը հոսէր. յաջորդօրն իսկ ելայ անկողնէս:

«Եթէ բժիշկները յաճախ գիտնան հիւանդին հոգին բուժել՝ երևի աւելի շատ պիտի յաջողին մահուան ճանկերէն ազատել մարմինը :

«Ուրեմն ձեր յօգուածը միշտ լքման վայրկեաններուս կարգացի և ամէն անգամ նորոգուած ուժերով սկսայ կռուիլ հիւանդութեանս դէմ :

«Կռո՛ւնկը . . . ինծի համար ալ պիտի երգէ՞ք այդ կռունկը . . . : Բայց չէ՛, ես պիտի լաւանա՛մ . . . » :

Լօզան, 1914

ՍՏԱՄՈՔՍԻՆ ԶՈՂԸ

Սրուանձտեանի ըսածին պէս՝ Վանեցիին կաղը մինչև Զինաստան է գացեր :

Սա ծերացած ագուաւի գլուխը՝ որ պանդոկին ծառերուն տակ Ֆը՛ռթ Ֆը՛ռթ սուրճ կը խմէ՝ կասկած չունիմ որ մերիններէն է :

Ան միւսներուն պէս՝ ճաշարանին մէջ փակուած՝ հապճեպով չընէր իր նախաճաշը : Ներս գնաց, գաւաթը սուրճ ու կաթով լեցուց, իր ձեռքով դուրս բերաւ, ծառերուն տակ տեղ մը ընտրեց, անհուն խնամքով սիկառոք մը փաթթեց : Այն ատեն այդ պարզ նախաճաշը փոխուեցաւ, աննիւթացաւ, աղօթքի մը շնորհքն ու արքայութեան մը երանութիւնը ստացաւ : Մէկ ձեռքին ծխախոտը առաւ՝ երբեմն-երբեմն ֆսրտացնելով . միւս ձեռքին առաւ շոգիացող գաւաթը՝ որ այս վայրկեանին ամբողջ տիեզերքին առանցքը կը կազմէր . շուրթները դողալով երկարեցան՝ կարծես սիրահարական համբոյրի մը համար . յետոյ պէխերէն կախուած կաթիլներուն վրայ լա՛յն ձեռք մը պտտցուց՝ օրհնական շարժումով մը . . . :

— Փա՛ռք ստեղծողին . . . :

Հակառակ՝ հաճոյքը յաւերժացնելու իր յայտնի ճիգերուն երբ դիւթական զաւաթը իր պարունակութեան հետ կորսնցուց նաև իր ամբողջ կարեօրութիւնը, մօտեցայ ու բարեկեցի... : Տեսնելու բան էր իր ուրախութիւնը . քիչ մնաց ակնոցներէն արցունքներ պիտի ցայտեցնէր . . . : Ա՛յս տարիքով ու ա՛յս գլխով մարդերուն համար մեծագոյն չարչարանքն է լռութեան դատապարտուիլ . իրենց լեզուէն հասկցող մէկը կը փնտռեն՝ իրենց փորձառութեան ու իմաստութեան հաւաքածօն պարզելու համար անոր առջև :

Ստամոքսի հիւանդութեա՛ն համար (ո՛վ պիտի գուշակէր իր նախաճաշէն) Լօզան եկած էր : Բայց այս քաղաքին մէջ ստամոքսի աստուածները երկուք են . — բժշկապետ Պուրժէն ու Քօմպը, երկուքն ալ հակընդդէմ բեծիմներով կը յաջողին թէ՛ հարստանալ . . . թէ՛ հիւանդները առողջացնել : Չարաճճիներ ասկէ կը հետեցնեն թէ հարուստի հիւանդութիւն է, անգործ մարդոց ջղայնութիւն է, կուշտ ստամոքսի երեակայութիւն է . . . :

Սակայն այս մարդը ան չարաճճիներէն չէր . ո՛հ, ո՛չ . . . : «Մերացած ագռաւի գլուխ մը» քսի, բայց աղաւնիի ուղեղով . . . : Այդ երկու հակառակ դարմաններէն ա՛յն հետեցուցեր էր որ երկո՛ւքն ալ լաւ էին, քանի որ երկո՛ւքն

ալ կը լաւացնէին . . . : Ու երկու ոխերիմ «սիեզերահռչակ» ներուն գիտութիւնը իրար խառնելով, իր անձնական փորձառութիւնն ալ վրան բարդելով, արձակուրդի այս քանի մը ամիսներուն համար կեանքի Ծրագիր մը շինեք էր, որուն կը հետեւէր գաւառացիի հաստատամտութեամբ :

Այսպէս, իր շարաթները կ'անցնէին առանց փոփոխութեան, իրարու յար և նման՝ լուսանկար պատկերներու պէս : Իր օրերը չափուած-ձեռած էին՝ Մայր-Տոմարի մը պէս կանոնաւոր : Իր իւրաքանչիւր ժամերը կանխա՛ւ ժամացոյցի մը պէս լարուած էին՝ ստամոքսին շուրջ . . . : Ու անոնցմէ վայրկեան մը փրցնել՝ Սուրբ-Գիրքէն էջ մը պատռելու պէս բան մը պիտի ըլլար . . . :

Առաւօտեան ութը՝ նախաճաշի խորհրդաւոր ժամն էր, մի՛շտ առաջին օրուան հանդիսաւոր արարողութեամբ, մի՛շտ նոյն ծառերու շուքին :

«Աւքնէն-սասը՝ հանգիստ» ըսած էին բժիշկները : Հարկա՛ւ, նախաճաշը պիտի մարսուէր . . . : «Արեւելք»ը այդ մարսողութիւնը տկարացնելու պաշտօնը ունէր : Լրագիրը դրօշակի մը պէս կը պարզէր, յօնքերը կը պոստէր, ու ծայրէ ի ծայր, առանց բռն մը փախցնելու կը կարդար . պարունակութիւնը ի՛նչ որ ալ ըլլար, մինչև

տա՛սը տեւելու էր այդ թերթը...: Ու այս ըն-
թերցումը՝ որ իր մտաւորական միակ սնունդն
էր՝ հանգիստ քունի մը համարժէք էր իրեն
համար . . . :

Տասնին կ'արթննար: Անհո՛ւն գուրգուրան-
քով, ծոցէն թռչուն հանող տղու մը պէս,
ներսի գրպանէն շիշ մը կը հանէր: Այդ հան-
քային հեղուկը՝ որ իր ա՛յնքան պատուով հիւ-
րասիրած նախաճաշիկին վերջի՛ն հարուածը
պիտի տար՝ աչքերը գոցելով ցմրուր կը պար-
պէր երկու «սիեզերահուշակ»ներուն կենացը...:

— Աստուած գիրենք անպակաս ընէ տա-
ռապեալ մարդկութենէն . . . :

Ասկէց վերջ՝ տասնէն—տասներկուք՝ գոր-
ծունէութեան և շարժումի երկո՛ւ երկար ժա-
մեր կը սկսէին, ստամոքսը ցորեկուան ճաշին
պատրաստելու համար: Այդ գործունէութիւնն
ալ ամէ՛ն օր անփոփոխ նո՛յնն էր, ու չափ-
ուած—ձեռուած նամակներ գրելու մէջ կը կա-
յանար:

— Ես այս հիւանդ վիճակովս, կ'ըսէր,
Զուիցերիոյ լեռներէն Մանթաշօֆին ամբողջ
գործը կը վարեմ Ափրիկէի մէջ. նեղոսին ա-
փերը քարիւղով կ'ողողեմ . . . : Մեր արձա-
կուրդն ալ ասա՛նկ . . . :

Յետոյ ձեռքով գրածները ոտքով նամա-
կատուն կը տանէր. — չէ՞՞ որ բժիշկները ճա-

չէն առաջ փոքրիկ պտոյտ մը յանձնարարած էին ակորժակը բանալու համար... : Ա՛խ այդ ակորժակը . . . :

Վերագարծին՝ ճաշի պահն էր արդէն. նշանաւո՛ր պահը, երբ իր երեակայական ժամացոյցին երկո՛ւ ասեղներն ալ փո՛րը մատնանիչ կ'ընէին, ու ամբո՛ղջ ժամ մը ստամոքսին վրայ կանգ կ'առնէին . . . : Նախ խաշած մախարօնին կ'ուտէր՝ Պուրժէին կենաց, յետոյ խաշած բրինձը՝ Քօմպին հողոյն . . . : Երբ իր երկո՛ւ բեծիմներն ալ կը հատցնէր՝ ծուռ աչք մը կը նետէր մեր պնակներուն :

— Սա խորոված հնդկահաւին հոտը քիմքս կը քրքրէ... ու տեղական գինին անուշիկ գոյն մը ունի... Ի՞նչ կ'ըսես, բժի՛շկ :

Ի՞նչ ըսէի : Այս մարդը համոզուած էր որ իր գործ դրած գիտական միջոցներով եթէ քա՛ր ալ ուտէր պիտի հալեցնէր . . . : Ես բնականէն սակաւապէտ՝ իբրև միակ դեզ՝ չափաւորութեան պատուէրներ կուտայի իրեն : Բայց ան կը պատասխանէր .

— Բժի՛շկ, բժշկեա՛ր զանձն քո... : Աչքդ բա՛ց. գերեզմանին մէջ ա՛լ խորոված հնդկահաւ չկայ... : Աստուած ամբողջ երկրագունտը գոյնզգոյն բանջարեղէններով ու պտուղներով ծածկեր է նէ՛՝ միա՛յն հոտուըտալու համար չէ... : Մայր-Բնութիւնը ծովն ու հողը ձու-

կերով ու երէններով լեցուցեր է նէ՛ միա՛յն զանոնք նկարելով ճաշարանին պատերը ծածկելու համար չէ. պէտք է որ ստամոքսիդ պատերն ալ համ մը առնեն . . . :

Այս մարդուն բերնին մէջ «Մայր-Բնութիւն»ը ստնտու կնոջ իմաստ մը կը ստանար: Զուկերուն ճակտին գիրը ա՛յսպէս կը հեգնէր. մարդերունն ալ սա՛ պէս.

— Արարիչը մարդուն երկար բազուկներ ու կարճ լեզու մը տուեր է՝ որ շատ աշխատիս ու քի՛չ խօսիս (ա՛հ, եթէ գործադրէր ըսածը . . .), պզտիկ սիրտ մը ու մեծ ուղեղ մը տուեր է՝ որ մէ՛կ զգաս ու երկո՛ւ հաշուես. իսկ ուղեղին հարիւրապատիկ մեծութեամբ ուրովայն մըն ալ տուեր է՝ հասկցնելու համար որ մեծ միտքերը փորէն կուգան . . . : Ուրեմն առաջին հոգոգ հո՛ն պիտի ըլլայ. եթէ ստամոքսդ դուն քաղցրութեամբ չլեցնես՝ ան քու կեանքդ դառնութեամբ կը լեցնէ . . . :

Այս «քաղցրութիւն» բառը պատահական նմանութիւն մը չէր, աչքովը անուշին պնակին կ'ակնարկէր որ իր առջև անցնեմ . . . : Այդ սալորի անուշը իր ճաշերուն սովորական վերջաբանն էր՝ որ միշտ սա խօսքերով կը փակէր.

— Ա՛խ, մայրիկիս եփած անուշը ուրիշ է . . . :

Ու «մայրիկ» բառը, որ իր երեք խօսքին

մէկն էր՝ իր չորցած ու ճմռթկած բերնին մէջ մանկական անուշուրթիւն մը կը ստանար: Այս յիսուննոց ամուրիին մայրի՛կը՝ որ իր տղուն անուշ կ'եփէր . . . :

Բայց հիմա այս ահագին ճաշը մարսուելու էր. ժամը մէկէն մինչև չորս՝ տառապագին շրջան մը կար: Նախ կէս ժամ փորին վրայ կը պառկէր՝ ըստ Պուրժէի. յետոյ կը դառնար կէս ժամ մըն ալ կռնակին վրայ կը պառկէր՝ որ Բոմպին խօսքն ալ տեղը անցնի: Յետոյ կծիկ մը կ'ըլլար և աջ ու ձախ ծունկերով քսանտկան անգամ փորը կը ճզմէր՝ զայն պարպել ջանալով. ասկէց վերջն ալ գետինը ծունկի կու գար՝ նաւակի մէջ նստելու ձեռով մը, ու թիաւ վարութեան անհատնում շարժումներ կ'ընէր . . . միշտ «սիեզերաիւռչակ» ներուն պատուէրին համաձայն:

— Սա փորդ քիչ մը հանգիստ ձգէ, կ'ըսէի . . . : Ստամոքսը կնոջ մը կը նմանի, որքան իրեն ուշադրութիւն դարձնես, ա՛յնքան նազ կ'ընէ . . . :

Բայց ամուրի մը ի՛նչպէս հասկնար այս բազդատութեան ամբողջ նշանակութիւնը: Ան կը պատասխանէր ինձի.

— Միջատը որ միջատ է՝ գնդասեղի գլխու չափ գլուխի մը ետեէն ահագին փոր մը կը քաշէ . . . : Չորքոտանիներն ու թռչունները երեքական ու չորսական ստամոքսներ ունին . . . :

Եթէ բնութիւնը մարդուն մէկ ստամոքս մը տուեր է, զայն չխնամելը անաստուածութիւն է: Եթէ չհաւատաս՝ վարդապետներուն հարցուր...: Տարիներով կը վարգացնենք պղտիկ ուղեղ մը, որ յաճախ մեր դժբախտութեան պատճառ պիտի դառնայ, բնաւ չենք դատարարակեր ահագին ստամոքս մը, որ կեանքին աղբիւրն է, հոգիին հիւթն ու ծուծն է . . . : Աս կէտիս մէջ Եւրոպացիները մեզ գլած անցած են . . . :

Ու ստամոքսի դաստարակութեան այս դժուարին գործը ա՛յնքան կը յոգնեցնէր զայն, որ այդ անվտանգ թիա վարութեան փորձերէն վերջ՝ Մօրփէոսի գիրկը կ'իյնար:

Ժամը չորսին սենեակէն դուրս կ'ելլէր. բայց այս անգամ թեթեցած, կազդուրուած, զուարթացած, լուսաւորուած, բոլորովին ուրիշ մարդ եղած:

Թէյի ժամն էր հիմա, ու խօսակցութեան ժամը: Խօսքը բերնէս կը գողնար:

— Քու պատմածդ ի՞նչ է որ, ես պատմեմ որ դուն լսես . . . :

Իր սովորական այս յառաջաբանին կը յաջորդէին անվերջանալի, աներեւակայելի, անկարելի պատմութիւններ, արեւելեան սրամտութիւններով ու սնամէջ տրամաբանութիւններով լեցուն, օճառի օսկեզօծ ու անշօշափելի պըղ-

պըջակներու պէս՝ որոնց հազիւ կը դպիս ու կը ճաթին . . . :

Բայց այս պղպջակներուն վերջը չկար : Որկրամոլներու յատուկ այս զուարճախօսութիւնը կը տեէր մինչև իրիկուն : Այն ատեն՝ այդ բոլոր հրախաղութեան փորձերէն վերջ՝ միայն սև ածուխ մը կը մնար նորէն . պահ մը լուսաւորուած այդ գլուխը՝ ծեր ագռաւի գլուխ մը կ'ըլլար դարձեալ . . . :

Այնպէս որ, երեկոյեան ճաշին, իր խօսակցութեան նիւթերը կը լրջանային, պատմա-փիլիսոփայական տխուր տեսութիւններ կ'ըլլային :

— Նաբօլէօնին անկումը շատեր խեղ մը պատճառներու կը վերագրեն . բայց դուն հեռուները մի երթար . իբրև բժիշկ՝ Նաբօլէօնին ճակատագիրը իր ստամոքսին մէջ կարդա . կը տեսնե՞ս հոն քաղցկեղը . . . : Վաթէրլօն ու Սէնթ շէլէնը այդ վէրքէն կը սկսին . . . : Ես ալ միշտ սասանկ չեմ եղած . ժամանակ մը կար երբ արաբական նժոյգի վրայ թուշած ատենս բոլոր սրտերուն հառաչները ետեէս կը թուչէին . բայց ստամոքսին ցաւը եկաւ ու Հալէպին առիւծը քարիւղի պաշտօնեայի մը վերածեց :

Տարբեր էին նաև իր կերածները : Երեկոյեան սեղանին՝ երբեք միս չէր դնէր բերանը որպէսզի գէշ երազներով հոգին չպղտորի գիշերը : Մածունը երեկոյեան թագուհին էր . ու

իրեն համար բնա՛ւ կասկած չկար որ Աստուած կօվը ստեղծեր էր որպէսզի մարդերը մածուն քամեն իր ստինքներէն . . . :

— Կոյսի մը պէս մաքու՛ր, մօր մը պէս բարի՛ մածունը . . . որուն համար Մէշնիքօֆ անմահութեան հեղուկն է, կ'ըսէր . . . :

Այդ մեծաքանակ մածունը կը սկսէր քիչ քիչ թմրեցնել, ջիղերը քակել, քուն պատրաստել . . . :

Բայց քնանալէն ալ առաջ՝ աստղերուն տակ գիշերային փոքրիկ պտոյտ մը կ'ընէր կերածները տեղաւորելու ու վաղուան ուտելիքներուն վրայ խորհելու համար . . . : Երբեմն սակայն կը պատահէր որ ուրի՛շ բանի վրայ ալ խորհէր :

— Բժի՛շկ, ըսաւ գիշեր մը, դուն իմ յիսուն տարիներուս մի նայիր . . . Ես դեռ կո՛յս եմ հոգւով—մարմնով . . . յաճախ կը խորհիմ ամուսնանալ, բայց յուզմունքէ կը վախնամ . . . քու կարծիքդ ի՞նչ է. ինչպէ՞ս կուգայ ըստա՛մոքսիս . . . :

Ու չկարծէ՛ք թէ անիրական մարդ մըն է այս : Ես այս կենդանագրին տակ կրնայի ծանօթ անուն մը դնել. բայց ճանչցողները հասկըցան արդէն : Գիտցէ՛ք միայն որ այս մարդը ապրեցաւ, սերունդներ դաստիարակեց. յետոյ պաշտօնեայ եղաւ, յանրգուեցաւ ու մեռաւ . . .

գիտէ՞ք ինչէն . . . փորի ցաւէն : Եգիպտոսի մէջ՝
հարսանիքի գիշեր մը՝ շատ ուտելէն ստամոքսը
ճաթեցուցեր է ըսին . . . : Ճակատագի՛ր :

Այս ճակատագրին վրայ հիմա կը խորհի՞
արդեօք ա՛յն որ ձուկերու ճակտին գիրը կը
կարդար . . . : Միայն թէ իր խօսքերը դեռ
ականջիս կը հնչեն անդրշիրիմեան պատուէրի
մը պէս .

— Աչքդ բաց, բժի՛շկ, գերեզմանին մէջ
ա՛լ խորոված հնդկահաւ չկայ . . . :

Լօզան, 1914

ՆԱԲՈԼԷՕՆԻ ՄԱՅԸ

Բոլոր տեսանելի աշխարհներէն հեռու, Ատլանտեանի ալիքներէն ծեծուած, մենաւոր ապառաժ մը կայ. Սէնթ-Հէլէնի անիծապարտ կղզին է ան:

Դեռ դար մը չէ անցեր այն օրէն — 16 Հոկտեմբեր 1815 — երբ հոն կը բանտարկէին հին ու դիւցազնական աշխարհի մը մեծագոյն ներկայացուցիչը, վերջին կիսաստուածը, Կայսրը ինքը:

Ու որպէսզի փախուստի ամէն հաւանականութիւն անկարելի ըլլար, առաջատանաւեր նոյն ապառաժին վրայ կը նետէին անզլիական ամբողջ բանակ մը՝ իր թնդանօթներով ու զրահաւորներով, ինչպէս նաև տխրահռչակ կառավարիչ մը՝ Հուտսօն Լաու:

Այս պզտիկ մարդուն պաշտօն տրուած էր հրամայել անո՛ր՝ որ ամբողջ աշխարհին կը հրամայէր: Այսպէս, ահագին ովկէանոսի մը մէջ կօրած այս երկու մարդերուն միջև, տուամենբոլն ամէնէն եղկելին կը խաղցուէր:

— Զօրպե՛տ Պօնաբարթ... կը հրամայէր Հուտսօն:

— Ես կայսր Նաբուէօնն եմ, կը գոչէր այս վերջինը, կայսր Նաբուէօնը, կը հասկնամք, Պարո՛ն: Յիմարութիւն ու նախատինք է զիս այլապէս անուանել: Օր մը երբ Անգլիա դադրի գոյութիւն ունենալէ, մարդկութիւնը դե՛ռ զիս պիտի՛ անուանէ Նաբուէօն կայսր . . . :

Ու վանդակին մէջ բանտուած առիւծի մը պէս՝ զոր երկաթի ձողերով կ'անհանգստացնեն, Նաբուէօն իր խուցին մէջ կը բանտուէր, շաբաթներով, ամիսներով, տարիներով, մութ անկիւն մը կձկտած, վարագոյրները կը փակէր, ինքզինքը պատէ ի պատ կը նետէր, զինուորական նեղ անկողնի մը մէջ կ'երկարէր, աչքերը չէր կրնար գոցել, կը հիւժէր, կը սպանէր, կը մեռնէր:

10 Հոկտեմբեր 1818ին, իր պահակներէն անգլիացի սպայ մը հետեւեալ տողերը կը գրէր Հուտսօնին .

«Այսօր կրցայ նշմարել զօրապետ Պօնաբարթը, զիսկի մը գոյնն ունի, ու վհուկի մը կը նմանի»:

Կէօթէ կ'ըսէ. «Մարդս կ'ապրի ա՛յնքան երկար, որքան շվեռնելու հասնաս կամքն ունի»:

Ու Նաբուէօն, ա՛լ չէր ուզեր ապրիլ:

Խնդրեր էր որ Եւրոպայէն զարգացած քահանայ մը զրկեն իրեն՝ որպէս զի իր կասկածները փարատէր, հոգի՛ մը, հաւա՛տք մը, ան-

մահու թի՛ւն մը, կառչելիք բա՛ն մը ցոյց տար իրենն . . . : Որովհետեւ այս մարդը որ գահեր գահերու վրայ, թագեր թագերու վրայ ու երկիրներ երկիրներու վրայ բարգաժ էր՝ հիմա սարսափով կը տեսնէր որ ամէն բան կը խուսափէր իր ձեռքէն, նոյնխակ իր անունը, իր կինը, իր զաւակը . . . :

Իրեն ղրկեցին անգրագէտ, անդամալոյծ, խուլ ու գրեթէ խօսելու անկարող քահանայ մը, Ապպէ Վինեալի, ինչպէս նաև երիտասարդ, անհաւատ ու թեթեաբարոյ բժիշկ մը, Տօքթէօր Անթօմաքի :

Նաբօլէօն այնքան աւելի յարգեց առաջինը, որքան արհամարհեց երկրորդը : Իր սարսափելի տառապանքին մէջ գետինները կը տապալտկէր «սնրագո՛րծ, սնրագո՛րծ» պոռալով :

Օրերով, շաբաթներով, ամիսներով կը փսխէր, կարմիր կը փսխէր : Անշարժ ու սարսափահար պառկեր էր երկաթէ նեղ անկողնի մը մէջ, իր բոլոր պատերազմներուն անկողինը՝ որուն չորս անկիւններուն վրայ չորս արծաթէ արծիւներ կը հսկէին, բայց ի գո՛ւր, որովհետեւ մահը մտեր էր, հոն էր արդէն, անմահին վրայ . . . :

Մարմինը երթալով կը սառէր : Երբեմն երբեմն ջերմը մահասարսուռ թօթուըտուք մը կը պտտցնէր իր դիակնացած մարմնին վրայ . այն

ատեն պաղ քրտինք մը մածուցիկ կը դարձնէր իր թափանցիկ մորթը: Զեռքերն ու ոտքերը երկաթէ ձողերու պէս սառն ու անշարժ էին: Որովայնը կ'ուռեներ, կ'ուռեներ: Իր առասպելային տագունութիւնը այժմ զարհուրելի կանաչութիւններ կը ստանար: Զոր հազ մը անդադար կը ցնցէր իր կոկորդը: Հոգեվարքն էր:

Շաբթուան մը տառապանքէն վերջ, Նաբօլէօն կանգնեցաւ, կտակը ուզեց, կարդաց, բոցը նետեց. նո՛ր մը պիտի գրէր:

Սակայն մահուան գալարումները սկսան դարձեալ բզկտել իր փորօտիքը: Փսխուքը սկսաւ, անկարելի, անդադրում, անվերջ, արիւնի տաք-տաք ու սեւ-սեւ պատառներով: Փորը նորէն կ'ուռեներ, կ'ուռեներ:

Զարհուրելի տանջանքներու շարաթէ մը վերջ, իրեն շուրջը վայրկեանէ վայրկեան մահուան կը սպասէին: Նաբօլէօն վե՛ր կանգնեցաւ, իր ցաւերուն վրայ իշխեց, իր ճգնաժամային պայքարը դադրեցուց. իր մահուան հետերեք ժամու զինադադար մը կնքեց . . . :

Ու գերագոյն վերացումի մը մէջ գրեց իր համբաւաւոր կտակը: Նախ յայտարարեց որ հակառակ իր կասկածներուն՝ իր հայրերուն կրօնքին մէջ կը մեռնէր: Յետոյ միտքը սաւառնեցուց Փարիզ «իւր ժողովուրդին, զոր ա՛յնքան կը սիրէր». ու Սէնի ափերուն վրայ թաղուելու իր կամքը արձանագրեց:

Յետոյ սիրտը թռաւ դէպի իր միամօր զաւակը, միակ յոյսը, միակ ժառանգորդը իր հիմնած անծայրածիր պետութեան. տասնամեայ դողգոջ մանուկ մը . . . : Որո՞ւ պաշտպանութեան յանձնել զայն, ո՞վ կրնար աւելի լաւ խնամել զաւակ մը քան իր մայրը: Բայց Նաբօլէօնի աքսորէն ի վեր՝ աշխարհի թագուհին, թշնամի բանակէն շիւ զօրականի մը հետ ա՛մուսնացեր էր արդէն . . . :

Նաբօլէօն դողաց. աչքերուն մէջ ահաւոր արցունք մը փայլատակեցաւ շանթի մը պէս: Յիշեց թէ ի՞նչպէս իր ձեռքով աշխարհի ծանրագոյն թագն էր դրեր այդ կնոջ գլխուն. յիշեց թէ ի՞նչպէս իր թւերուն վրայ կը կրէր իր վարդագոյն մանուկը որ Հռովմի թագաւոր կը ծնէր . . . : Ու ինք որ Հռենոսէն մինչև Նեղոս, ու Ալպեաններէն մինչև ձիւնապատ Ռուսաստանը, բոլոր ապարանքներն իրեն պալատ ըրած էր ու բոլոր թագաւորներն իրեն մանկլաւիկ, նայեցաւ իր չորս խաւար պատերուն, նայեցաւ իր շուրջի սարսափած մարդերուն, ու լացը զսպելով գրեց .

«Մինչեւ վերջին վայրկեանս ամենէն քաղցր զգացումները պահեցի կնոջս հանդեպ. կը խընդրեմ իրմէ հսկել որդւոյս վրայ . . . » :

Ու իր զաւակին կտակեց բոլոր ինչ որ ունէր մտերիմ, — իր մարմնին շապիկները, իր ձիուն

սանձն ու թամբը, Աւստէրլիցի սուրբ, ու իր պատերազմական անկողինը՝ որ նաև իր գերութեան ու հոգեվարքի անկողինն եղաւ:

Բայց պաղ քրտինք մը սկսաւ դարձեալ ողողել իր մարմինը, գալարումներն սկսան... մահուան զինագաղարը աւարտեր էր: Բայց Կայսրը ճիգ մըն ալ ըրաւ, վերջին կամք մըն ալ յայտնեց իր որդւոյն համար.

«Թող իմ զաւակս չփորձէ իր հօր մահուան վրեժը լուծել, բող դաս մը առնէ իր մահէն, բող կռուասէր կայսր մը չըլլայ...»:

Խեղճը չէր կրնար գուշակել որ Արծուիկը երբեք Արծիւ պիտի չըլլար, ու իրմէ քանի մը տարի վերջ՝ թշնամիներու ձեռքին մէջ պիտի մեռնէր գերութենէ ու թոքախտէ . . . :

Փսխուքները վերսկսան, սև ու թանձր: Իր սիրտը՝ որ արդէն միշտ տկար ու դանդաղ էր ի ծնէ՝ այժմ բոլորովին անլսելի էր: Շունչը խզուեցաւ, խեղդուեցաւ: Վերջն էր այս:

Սակայն վերջին կարգադրութիւն մըն ալ կը մնար, թաղո՛ւմը:

Ու իր սարսափելի ցաւերուն մէջ գրեց իր վերջին նամակը իր պահապան Հուսսօնին.

«Պարո՛ն կառավարիչ.

«Պատիւ ունիմ ձեզի յայնչելու քէ Նաբօլեօն Կայսր մեռաւ, երկար ու ցաւազին հիւանդութենէ մը վերջ...»:

Հուստոսն, նոյն միջոցին, կղզիին շուրջ թնդանօթածիւզ նաւերը կը փուլթացնէր, որպէս զի մեծ աքսորականը չփախչէր:

Բայց Նաբուլէօն իր ճգնաժամային զառանցանքի շրջանին մէջն էր արդէն: Գիշերն յանկարծ ներքին փոթորիկէ մը արթնցած՝ տուն կուտար Վէրսայլի վերաշինութեան նոր յատակագիծ մը, զոր կը կոչէր Աուաջին Անրզանֆ. ու Ֆրանսայի զօրակոչութեան նոր ծրագիր մը՝ զոր կ'անուանէր Երկրորդ Անրզանֆ...:

Իր սիրական ձիով մղոններով երկիրներ կտրել կ'ուզէր, երբ յանկարծ խօսքը մեռաւ բերնին մէջ . . . : Ծերունի քահանան սկսաւ արդէն իր աղօթքը թագաւորին գլխուն վրայ, բայց ան դարձեալ բացաւ իր աչքերը:

«Զաւկիս կը կսակեմ Աժափոյի տունս՝ իր կալուածներով, Սալինի երկու տունես՝ իրենց պարտեզներով, Աժափոյի ամբողջ հողես . . . զաւկիս կը կսակեմ...»:

Այս կալուածները երեւակայական էին միայն: Սակայն հոգեվարքը դեռ նոր շարաթ մըն ալ կ'երկարէր:

1821, 4 Մայիսի գիշերը վերջին երկու բառեր ալ արտասանեց՝ իր երկու սիրելի բառերը. «Ֆրանս . . . բանակ . . .»: Ու նոյն վայրկեանին անկողնէն ցատկեց, գալարուելով գետնին վրայ սկսաւ սողալ, ու այնքան ուժով

վաթիթուեցաւ իր միակ բարեկամ Մօնթջօնի կոմսի վզին, որ հազի՛ւ բռնի կերպով կարելի եղաւ զայն բաժնել ու պառկեցնել անկողնին մէջ: Վերջին դիւցազնին վերջին ցնցումն էր այս:

Յետոյ աչքերը յառեցան, սառեցան. ծնօտը բացուեցաւ, ինկաւ. մահուան խլրտուկը սկսաւ: Քահանան իր աղօթագիրքը նորէն բացաւ, բուրբ ներկաները ծնրադրեցին գլխաբաց: Սպասաւոր մը կը պակսէր միայն, զոր լեարդի հիւանդութիւն մը՝ անկողին կը գամէր: Բայց ահա դուռը բացուեցաւ, գետիններուն վրայ քաշկռտուելէն հիւանդ սպասաւորը երեցաւ մահատիպ ու երկիւղած: Կայսեր մարմնին վրայէն երկար դող մը սահեցաւ, շրթներուն մէջ ճերմակ պղպջակ մը Ֆշաց, աչքերը դարձան . . . Կայսրը մեռաւ:

Իր դահիճներո՛ւն իսկ խոստովանութիւնով՝ Նաբօլէօնի դէմքը ցաւի պրկումներէն ազատուած, այժմ անդիմադրելի, ահաւոր, գերերկրային գեղեցկութիւն մը, վեհութիւն մը, լո՛յս մը ստացեր էր:

Բայց դիազննութեան սեղանին վրայ, ան ա՛լ աւելի մեծցաւ: Երբ վերջապէս բժիշկին դանակը համարձակեցաւ կտրել այս գորթեան հանգոյցը, սարսափով տեսնուեցաւ որ ահագին ու հին քաղցկեղ մը կրծեր, բորոտեր էր, ծա-

կեր էր ստամոքսը, ու արիւնով ու շարաւով լեցուցեր էր որովայնը: Թոքերուն մէջ ու կուրծքի պատին հին ու նոր թոքախտի վերքեր կը ցցուէին: Սիրտը խիստ փոքրիկ ու տգոյն էր . . . :

Այն հիւանդները որոնք փոքրիկ ցաւէ մը կը յուսահատին, թող գիտնան որ այս աղքատիկ գիւղացիին զաւակը, այս նիհար ու պանդուխտ զինուորը որ համամարդկային քաղաքակրթութեան հրամայեց, աշխարհին տիրապետելէ աւելի իր անձին տիրապետեր էր . . . : Այս փոքրիկ մարդը ի՛ր վրայ կը միացնէր բժշկութեան մեծագոյն հիւանդութիւնները. իր ուղեղը լուսնոտ էր, իր սիրտը պզտիկ, իր կուրծքը թոքախտ, իր ստամոքսը քաղցկեղ . . . :

Ահա թէ ինչպէ՛ս մեռաւ — մեռա՞ւ — Կամքերուն հզօրագոյնը . . . :

Լօզան, 1914

ԱՆՍԻՈՐ ՏԱՐԱԿՈՅՍԸ

Հայրենիքէս անակնկալ նամակ մը — այն պարզ ու ահաւոր նամակներէն որ գիւղերո՛ւն մէջ միայն կրնան գրել — սա տողերով կը վերջանար .

«Յ. Գ. — Ձեմ ուզեր ձեզ ժառանգել, բայց ի հարկէ usիպեալ կուգամ լուր մը տալու որ շատ բարի չէ, խօսքս Հայկին մասին է. անցեալ շաբթու գիւղ դարձաւ ու հիւանդ ինկաւ. հարկաւ պիտի փութաք զինքը վերջին անգամ տեսնելու»:

Վերջին անգամ մը տեսնելով. և ինչո՞ւ համար. ուրեմն այսքան հիւանդ. և այսքան շուտով . . . : Բայց չէ՞ որ շաբաթ մը առաջ ինքն իսկ կը գրէր թէ ինչպէս համալսարանի քննութիւններուն մէջ առաջին էր հանդիսացեր, շնորհաւորութիւններու արժանացեր, ու գիւղ վերադարձեր էր հանգչելու:

«Կարելի բա՞ն է. կարելի բա՞ն է», կը կրկնէի շուտաւ: Բայց ահաւոր տարակոյտը արդէն արթնցեր էր մէջս, ու ամէն անգամ սարսափելի յետ-գրութեանը, կը ցցուէր աչքիս առջև: Հապա եթէ ճիշտ ըլլար . . . :

Բարեբաղդաբար հետևեալ օրն իսկ նամակ մը ստացայ Հայկէն, ուր եղբայրս իր ձեռքով, տասներկու վճիտ երեսներու մէջ, իր մարգարտաշար ու լուսաւոր գիրերով ինծի բիւր բաներ կը գրէր, այնքա՛ն անուշ, այնքա՛ն բարի, այնքան յուսոտ, որ հազիւ թէ նամակին վերջը քանի մը տողով անցողակի կը յայտնէր իր «ֆիչ մը սկար» ըլլալը:

Ի՛նչ լաւատես խորհուրդներ, ի՛նչ գերերկրային զգայնութիւններ, ի՛նչ իտէական հորիզոններ, ու որքա՛ն հեռատեսութիւններ ապագայի . . . :

Ո՛չ, ո՛չ, ես վստա՛հ էի որ տղան չէր կրնար մեռնիլ. ան պիտի ապրէ՛ր ու պիտի յաղթէ՛ր, ան առաքեալ մը, ռահվիրայ մը, մարգարէ մը պիտի ըլլար:

Շաբաթ մը վերջ նոր նամակ մը, ու այս անգամ հայրիկէս: Որքա՛ն տարիներէ ի վեր չեմ տեսեր զինքը. այժմ ալեհեր ու լուսաւոր ծերունի մը պէտք է ըլլայ: Բայց ինչո՞ւ գիրերը դողդոջ ու տարօրինակ են այս անգամ. ան մի՛շտ հաստատուն ու փօքր տառերով կը գրէր: Արդեօք դժբախտութի՞ւն մը . . . :

«... Պանդխտութեան նամբաներուն նայելէն աչերնուս լոյսը հալեցաւ, զաւա՛կս: Եղբայրդ հիւանդ, օտարներու բժեկութեան ենք կարօս: Մայրդ ծեր է, հիւանդութեան դեմ միայնակ...»:

Սակայն նոյն պահարանին մէջ, ահա՛ գրու-
թիւնն մըն ալ Հայկէն, ուր հիւանդն ի՛ր ձեռ-
քով կը գրէ թէ բոլորովին առողջանալու վրայ է:

«... Հեզգիեհե լաւանալու վրայ եմ. հազս
դադրեցաւ ըսելու չափ փիչցած է. գիշերները
ֆունս հանգիս է, ցորեկներն ալ ո՛չ մէկ խոց.
մարմինս սկար կը զգամ փիչ մը, բայց գիտեմ որ
աշխատութեան արդիւնք է այս. փիչ՛ մը հան-
գիտս՝ ու ես դարձեալ վե՛ր կը նետուիմ. ապ-
րելու կամքս մի՛տս ուժեղ է...»:

Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ: Կամքի ուժը, կեան-
քի ծարաւը, յոյսը, հաւատքը ունայնութիւն-
ներ չեն: Այն որ կ'ուզէ ապրիլ, պիտի ապրի:

Երեք օր վերջ նոր նամակ մը: Սակայն
ինչո՞ւ ձեռքս դողաց այս անգամ պահարանը
բացած ատենս:

Ի՞նչ կ'ըսէ . . . ահագին քափօ՞ր... ու
ինչո՞ւ . . . զանգակներ... Հայոց եկեղեցի՞...
Յունաց Առաջնորդ... դամբանակա՞ն... բա-
ղո՞ւմ...:

Ի՞նչ կ'ըսէ . . . ուրեմն եզրայրս բռնեցին
թաղեցի՞ն... եզրայրս որ ապրի՛լ կ'ուզէր...:

Այն որ միայն լո՛յս կ'երազէր, ուրեմն
հիմա ամբ մը խաւար հողի ներքեւ կը սեղմուի՝
զալարուող արմատի մը չորցած գանկի մը
միջեւ . . . :

Ա՞յս էր, ա՞յս էր իմ ահաւոր տարակոյսիս

լուծուամբ: Ո՛հ, ո՛հ. ես չեմ կրնար ընդունիլ որ գորթեան մեծագոյն հանգոյցը այսպէ՛ս սուրի կոյր հարուածով մը լուծուի:

Ընդհակառակը: Տարակոյսս աւելի՛ ու աւելի մեծցաւ, սաստկացաւ, խորունկցաւ: Աչերս պղտորեցան, շուարեցայ, սարսափեցայ: Ես որ աշխարհն այնքա՛ն հաստատուն հիմերու վրայ դրուած կը կարծէի՝ հիմա կը զգայի որ ան կը դողար ոտքերուս տակ:

Ուրեմն մեռե՞ր էր: Ինչպէ՞ս հաւատալ...: Ինչպէ՞ս չհաւատալ...: Ի՞նչ էր կեանքը, ու մահը ի՞նչ...: Ո՞րն էր իրական, ո՞րն էր անիրական...:

Չորս բոլորս սագայէլական պարի մը մէջ կեանքը կ'եռար, կը զեզուր ու կը պոռթկար ամէն տեղէ: Խուռներամ բազմութիւն մը կը վազվզէր ու կը տքնէր խելակորոյս: Մտրակներ կը շաչէին, կառքերը կը սուրային, ինքնաշարժերը անագին գոռգոռոցով զիրար կը խաչածնէին: Մարդ ու մետաղ, կեանքի ազմուկով կը լեցնէին միջոցը:

Աշխարհ կը կործանե՞ր, թէ, աշխարհ կը յառնէր...:

Շուարած ու դողգղալով, գացի լապտերի սիւնի մը բռնուելու, չիյնալու համար:

Ո՞ւր կ'երթային, ո՞ւր կը վազէին ամէնքն ալ: Այս խելացնոր վազքը կեանքի՞ արշաւ թէ

մահարշաւ մըն էր միայն: Այս ճամբուն ծայրը յանկարծօրէն պիտի չբացուէ՞ր անդունդներուն ամէնէն սեւը, ամէնէն խորը, ամէնէն խուլը, ուրկէ ո՛չ ոք չէ վերագարծեր . . . :

Ուրեմն այս անհամար հոգիներով լեցուն շոգեկառքերը, այս մարդերն ու տղաքները, հե ի հե կը վազէին անկայուն կամուրջի մը վրայ: Որուն մէկ ծայրը դատարկութեան վրայ կը յենուր . . . :

Կարելի՞ էր երեւկայել կեանք—կամուրջ մը որուն մէկ ոտքը ոչնչութեան վրայ դրուած ըլլար . . . :

Այս բոլորէն ո՛չ մէկը եղբօր մը, զաւկի մը, հօր մը մահը չէ՞ր տեսած: Եւ սակայն իւրենցմէ ո՛չ մէկը անկեղծապէս, իրապէ՛ս, ներքնապէ՛ս կը հաւատար մահուան: Եթէ վստա՛հ ըլլային որ այդ բոլոր տառապալից ու սպառիչ գործունէութիւնը անիմաստ ոչնչութեան մը համար էր, ո՞վ պիտի վազէր, ո՞վ քաջութիւնը պիտի ունենար վազելու . . . :

Ո՛չ, այս մարդերը չէի՛ն հաւտար, չէին կրնար հաւտալ մահուան այնպէ՛ս, ինչպէս բժիշկ մը կ'ըմբռնէր զայն: Եթէ միայն այդ ըմբռնումն ունենային, իւրաքանչիւրն ալ կանգուն մնալու համար ինծի նման՝ սիւնի մը բռնուելու պէտք պիտի ունենային . . . :

Ուրեմն ես նուա՞զ կ'արժէի քան այս տղէտ

ամբօխը: Ուրեմն Կիսուլթիւնը մեռցուցած էր իմ մէջ ինչ որ կար լաւագոյն, ազնուագոյն, գերագոյն, ու քանի մը յարաբերական հաւատալիքներու փոխարէն, ան ինձմէ խլե՞ր էր մեծագոյն հաւատալիքը՝ կեանքի հաւատքը . . . :

Եւ սակայն, եթէ կեանքը իրօ՛ք ու մի միա՛յն բջիջներու խաղ մըն էր, ինչպէ՞ս կարելի էր բացատրել որ, այդ բջիջներուն ամէնէն պղտոր, ամէնէն ախտագին, ամէնէն յուսահատ եղած միջոցին, կեանքի սէրը, ապրելու հաւատքը, յաղթելու յոյսը՝ ծնէին այնքա՛ն զօրութեամբ, այնքա՛ն յստակութեամբ, այնքա՛ն լաւատեսութեամբ . . . :

Եւ ուրկէ՞ կուգային այդ հունաւոր բջիջներուն մէջ անհունութեան գաղափարները, այդ մահացու տարրերուն մէջ անմահութեան բնազդները, այդ գետնաքարչ մարմնին մէջ անշրջագիծ իտէալները . . . : Ինչպէ՞ս կարելի էր երեւակայել որ մասը ամբողջութիւն մը պարունակէր, ու բջիջը՝ տիեզե՛րք մը . . . :

Եթէ կեանքը ժամանակներու սկիզբէն ի վեր կը տքնէր միա՛յն Մահուան հասնելու համար, եթէ Բարեշրջութեան Օրէնքը միլիոնաւոր դարերէ ի վեր կ'աշխատէր անշունչ աւարկաներուն շունչ տալու, հողը բոյսի, բոյսը կենդանիի, կենդանին մարդու վերածելու, յետոյ դարձեա՛լ մարդը հողի փոխելու համար,

կարելի՞ էր որ ո՛ր և է գիտուն միտք մեռնէր ու յագուրդ ստանար ա՛յսքան անիմաստ, ա՛յսքան անտրամաբան, ա՛յսքան ամուլ գործունէութիւնով մը :

Եթէ անշարժ ու անզգայ քարը կեանք ու շարժում առաւ, զգացում ու խորհուրդ եղաւ, և կամք ու խղճմտանք, պարզապէս տառապելու ու մեռնելու համար, չէ՛ր արժեք կատարել այսքա՛ն դարաւոր ու տիեզերական աշխատութիւն մը՝ որ գեղջուկ գերեզման մը բա՛ւ էր խղդելու . . . :

Ուրեմն ինչո՞ւ համար են ծաղիկները . աստղերը ինչո՞ւ . ինչո՞ւ համար է սէրը . ու կեանքը ինչո՞ւ . . . :

Այս ընդարձակ տիեզերքին մէջ ո՞վ իրաւունք, ո՞վ իշխանութիւն, ո՞վ զօրութիւն ունի ծագող արեւ մը խաւարելու . . . :

Եւ սակայն ան մեռա՛ւ . . . : Մեռա՞ւ . . . :

Ո՞վ, ո՞վ պիտի կրնայ զիս ազատել այս ահաւոր տարակոյսէն :

«Մեռցո՛ւր» կ'ըսեն գիտունները . . . : Բայց ժամանակներու, միջոցներու, օրէնքներու անհունութեան մէջ՝ ի՛նչ խղճալի բան է իմ գիտցածս . ու ինչպէ՛ս զօրեմ իմ այդ փոքրիկ գիտութիւնովս ամբողջ Մեծ Անծանօթն սպաննելու :

Ձեռքս փոքրիկ մուրճ մըն են տուեր որ

աստղերը փշրեմ անով . . . : Բայց աստղերը միշտ մեզմէ բարձր ու անհասանելի պիտի մնան՝ գերագոյն ճշմարտութիւններուն պէս. ու ով որ աչքեր ունի տեսնելու՝ պիտի տեսնէ զանոնք . . . :

Երկու հսկաներու միջև կը տատանիմ ու կը տառապիմ: Երկու միականի կիկլոպներ կը բաժնեն հոգիս. — Գիտութիւն մը՝ որ փաստեր ունի ու իտէալ չունի, ու կրօնք մը որ իտէալ ունի ու փաստեր չունի . . . :

Առաջինը անվերադարձ մահուան կը դատապարտէ զիս, երկրորդը անհունութեան լուսամուտները կը բանայ անհունաբա՞ղձ հոգիիս: Մէկը ոտքս գերեզմանին կը կապէ, միւսն աչերուս՝ երկինքները ցոյց կուտայ:

Կրօնքը իր հետևողին յաւերժօրէն երանելի յաղթութիւններ կը խոստանայ: Գիտութիւնն իր աշակերտին լոկ վերջնական ու բացարձակ հպարտութիւն մը կ'երաշխաւորէ՝ սարուկ բջիջի մը մահուան կապելով սանձարձակ հոգիին ազատաշունչ թռիչները . . . :

Եթէ գոնէ Գիտութիւնը ձեռքս ուժեղ զէնքեր տար՝ անմահութեան ամէն երազ ջնջելու, կը սփոփուէի, խորհելով որ ճշմարտութիւնը մե՛ր կողմն է՝ հոգ չէ թէ դա՞նն ըլլար ան . . . : Բայց ո՛չ, գիտութիւնը կը լռէ. ու այս լուսութիւնը ժխտումէ մը աւելի ծանր կը կշռէ տարակոյսի նժարին մէջ:

Ու նժտարը կը տատանի ահաւոր ելեէջներով: Ո՞ւր, ո՞ւր պիտի յանգի իր մահացոյց ասեղը. յաւիտենական կեանք թէ յաւիտենական մահ . . . :

Ո՞վ, ո՞վ պիտի ազատէ զիս այս ահաւոր մղձաւանջէն:

Կ'անցնին օրեր, կ'անցնին շաբաթներ. ու տարակոյսը կը մեծնա՛յ, կը մեծնա՛յ . . . :

Ամէն գիշեր, դողդղալով աղերս կուտամ ցայգի սիւքերուն, . աղերս կուտամ խաւարի թռչող հոգիներուն.

— Հա՛յկս, անո՛ւշս, հոգի՛ս, մեռա՞ր, մեռա՞ր . . . :

Ու խորասո՛յգ կը լսեմ միջոցին ընդմէջէն, բոլոր Գիտութիւններուն վրայէն սաւառնող, դարերէ ի դար ու սիրտերէ ի սիրտ արձագանգող, Շէյքսպիրի ահաւոր հարցականը.

«Լինե՞լ թէ չլինել... մեռնի՛լ, ֆնանալ... ֆնանա՛լ, երագե՛լ թերեւս...»:

Լօզան, 1914

Ց Ա Ի Ի Մ Ի Ս Ը

Յո՛ւրտ, ցո՛ւրտ :

Բայց ա՛յնպիսի ցուրտ մը որ ոսկորներուս մէջի ծուծը կը սառեցնէր :

Կատաճ մըրիկը Ալպեան սարերէն վար կը սուրար, հոս ու հոն կ'արշաւէր, ձորերուն մէջ կը պտուտօքէր, ծառերն իրենց արմատէն խլելու մոլեգին ճիգեր կ'ընէր :

Ափերով ձիւներ ծուէն-ծուէն կը փախչէին, գետինէն վեր կը թռչէին, կառքին ծակը ծուկը կը լեցնէին, ձիուն աչերը կը կուրցնէին :

Խեղճ կենդանին շուարեցաւ, կողը հովին դարձուց, պոչը փորին տակ պահեց, կծկտեցաւ, ինծի նայեցաւ՝ ե՛տ դառնալու պաղատանքով :

Յետոյ՝ յուսահատ՝ գլուխը նորէն առաջ նետեց ու կառքը նորէն շարժեցաւ :

Ձորին մէջ պահուըտած հիւղակի մը առջև կանգ առինք : Հիւանդին տունը ա՛յս ըլլալու էր :

Դրան ճեղքէն միանգամայն չորս գլուխներ երևցան, երկու տղու և երկու այծի անհամար՝ ձակ գլուխներ :

— Մայրի՛կ . . . մայրի՛կ . . . :

Մայրիկը օրօրոցի մը վրայ հակած երա-
խայի մը ծիծ կուտար ներսը: Հոն, այդ սև
պատերով գետնայարկ խուցին մէջ, մարդ ու
կենդանի, քով քովի սեղմուէր, թշուառու-
թեան մէջ եղբայրացեր, շունչ շունչի տուեր
էին իրար տաքցնելու համար:

— Տղաքներս, կտոր մը փայտ վառեցէք
բժիշկին . . . :

— Ձեմ ուզեր, Տիկի՛ն, հիւսի՛նդը տես-
նենք . . . :

Մութ սանդուխէ մը վերի սենեակը ելանք:
Ցած առաստաղ մը՝ որ մէկ կողմին վրայ աւելի՛
կը ցածնար, հաւնոցի ձեղունի մը պէս: Տա-
նիքէն հալող ձիւները պատերէն վար կանաչ
ճամբաներ գծեր, թուղթերը պատառ-պատառ
կախուէր էին: Չոյզ մը փոքրիկ պատուհան-
ները քուրջերով խցուած, լրագիրներով փակ-
ցրւած էին:

Ու այդ գոց խուցին մէջ սատկած անա-
սունի հոտ մը լեցուէր, թթուէր, խտացեր,
հաստցեր, չի շնչուող այլ փսխեցնող թոյն մը
եղեր էր:

Ակամայ՝ թաշկինակս բերնիս մօտեցուցի:

— Ներեցէ՛ք, ըսաւ կինը աղաչաւոր: Իր
սաւանները լուալէն, տեսէ՛ք, ձեռքերս կոշ-
կոռեցան այս ցուրտին . . . : Տղու պէս է, տղէն
ալ գէշ . . . :

Հիւանդը գլուխը երերցուց անկողնին մէջ, կնոջ իրաւունք տալու ձեռով մը: Ու թեւերը ձիթագոյն վերմակի մը տակ պահելով:

— Բժիշկ, ըսաւ, ձեր ձեռքերը չեմ սեղմեր. շրթներուս մօտեցուցէք զանոնք որ համբուրեմ, շրթնե՛րս միայն մաքուր են . . . :

Նիհա՛ր, նիհա՛ր, չափազանց նիհա՛ր գլուխ մը միայն կը տեսնէի իր ամբողջ մարմինէն. աղ-պղպեղ գլուխ մը, փոշոտ մազերով, կարծես հողէն հանուած, բայց այնքան նիհար, որ գանկին բոլոր ոսկորները կը գծագրուէին մարդակազմական պատկերի մը պէս:

Սակայն այդ թշուառութենէն, այդ աղտոտութենէն, այդ նիհարութենէն աւելի՛ դէմքին գոյնը կը գրաւէր իմ ամբողջ ուշադրութիւնս: Անկարելի, աներևակայելի մօրթ մը, որուն ցանցերուն մէջ կաթիլ մը արիւն չէր մնացեր, մազադաթի մը պէս նրբացեր, լեմոնի մաշկի մը պէս դեղներ էր. բայց այնպիսի դեղնութիւնով մը որ միայն քաղցկեղին մասնալատուկ է:

Ահաւոր ախտին մահացու կնիքը . . . :

Ինչպէս որ առաջ ոճրագործներու ճակտին հրաշէկ երկաթով կը տպէին դատապարտութեան գիրը, այնպէս ալ հիմա այս ճակատագրական ախտը իր ընտրեալներուն վրայ կանխաւ կը դրոշմէ մահուան վճիռը: Բայց որքա՛ն աւելի դաւաճան կերպով . . . :

Իր զոհերը ո՛չ դեռահաս երիտասարդներն են, ո՛չ գողգոջուն ծերունիները, այլ անոնք՝ որ իրենց կեանքին գազաթնակէտն են հասած, անոնք որ իրենց ուժին կատարելութեան մէջն են, անոնք որ զաւակներ՝ ունին իրենց թւերուն վրայ . . . :

Իր ընտրեալները անմեղներն են, որ ո՛չ մէկ կերպով չեն արժանացած այս սարսափելի պատիժին :

Ճարճատուն կրակով չի կնքեր ան իր դրոշմը : Իր դաւաճան համբոյրը հազի՛ւ զգալի է, ու փոքրի՛կ, աննշա՛ն, անցա՛ւ հետք մը կը թողու : Հասարա՛կ վէրք մը, որ տարիներու ընթացքին կը մեծնայ, կը խորունկնայ, կ'արմատանայ, քարի մը պէս կը կարծրանայ, սարդի մը պէս արիւնը կը ծծէ, ու անխուսափելի֊օրէն կը մեռցնէ :

Ճակտին վրայ չի տպեր ան իր հետքը : Այլ չտեսնուելիք տեղ մը կը զատէ . հասուկ կնոջ մը ստինքին տակ կը պահուըտի, կամ մօր մը արգանդին գոգը, ուրիշի մը կոկորդին խորը, միւսի մը ստամոքսին անկիւնը, ու այս դժբախտ մարդուն ալ աղիքին ճիշտ ծայրը, — այսինքն այնպիսի տեղ մը որ ո՛չ ինք տեսնելու հնարաւորութիւնը, ո՛չ ալ ուրիշներուն ցուցնելու քաջութիւնն ունենար . . . :

Եթէ ժամանակին տեսնուէր՝ կարելիութիւն

կար դանակով փրցնելու դատապարտութեան այդ կարմիր կնիքը: Բայց հիմա ո՛ւշ էր արդէն, և եթէ թագաւոր ալ ըլլար՝ ճար չի կար . . . :

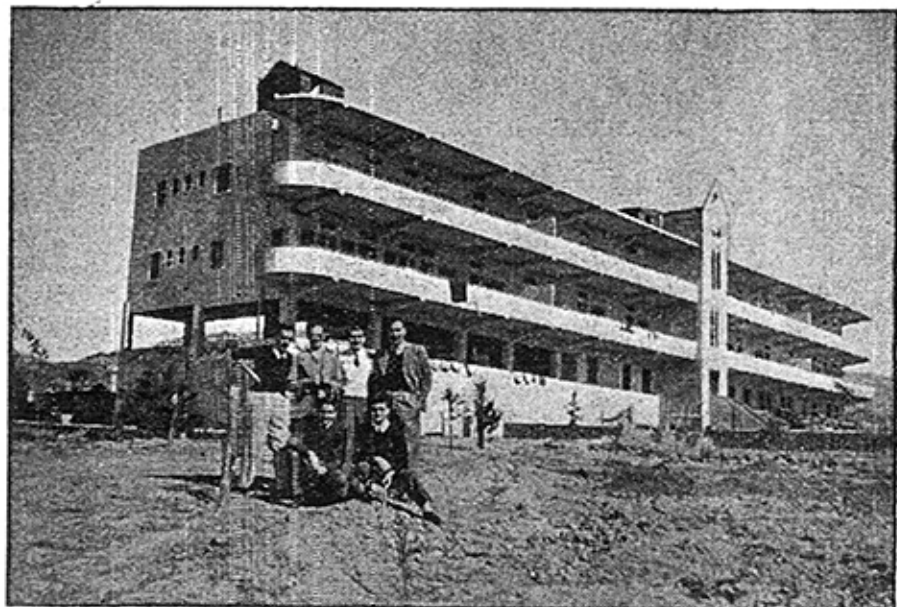
Աղիքին ծայրը՝ ախտը մեծցեր, ուռճացեր, ուռեցեր էր, կարմիր, խոնա՛ւ ու գարշահո՛տ, այն թունաւոր սունկերուն պէս որ աղբաւէտ ու մութ տեղեր կը բուսնին . . . :

Բայց այս, միայն դուրսէն երեցող մասն էր: Ներսիղիէն ա՛յնպիսի համեմատութիւններ ստացեր էր այդ արիւնարբու մակաբոյժը՝ որ մեծ երակը ճգմեր ու ամբողջ մէկ սրունքը վերէն վար ուռեցուցեր, անշարժացուցեր էր: Այնպէս որ, սարսափելի տանջանքներու մէջ՝ խեղճը գերմարդկային ճիգեր կ'ընէր քարեղէն անշարժութեան մը մէջ արձանանալու համար . . . :

Մանուկ հասակին ո՛վ չէ լացեր՝ կարգալով պատմութիւնը այն դժբա՛խտ մարդուն որ իր պալատին մէկ անկիւնը մարմար թիկնաթոռի մը վրայ անշա՛րժ նստած էր՝ կէս-մէջքէն վար քար կտրած . . . :

Որքա՛ն աւելի դժբախտ էր այս հիւանդին անշարժութիւնը . . . : Պալատ մը չէր անշուշտ իր տունը. բայց պալատէն աւելի բան մը, սիրոյ բո՛յն մը . . . : Որքա՛ն տարիներ ստրուկներու պէս աշխատեր էր ագարակներու մէջ՝ իր սեպհական օճախը ունենալու համար, ու հիմա չոր փայտ մը կը պակսէր օճախին . . . :

Որբուհիի մը հետ ամուսնացեր, երեք զաւակներ ունեցեր էր. խեղճերը թռչունի ձագերու պէս կը բանային իրենց բերանը՝ ու հիմա չոր հաց մը կը պակսէր իրենց շուրթին... : Հապա եթէ այդ մայրական այծերն ալ չըլլային, ո՞վ պիտի սնուցանէր թէ՛ հայրը, թէ՛ զաւակներ-

Ազուհիէի Ազգային Թոճախարուծարանը

րը... : Խեղճ այծեր. եթէ միա՛յն գիտնային թէ ինչ արիւնոտ ծրագիրներ կը հիւսուէին իրենց վաղուան համար... :

— Կը լսեմ որ, կ'ըսէր կիներ, գիտնականները հրաւալի սարը մը գտեր են այս հիւան-

դու թեան դէմ . . . միայն թէ քիչ մը սուղ է եղեր . . . եթէ այժերը մտավաճառին զրկեմ՝ թերևս դրամը օգտէ . . . :

Հրաւարի սա՛րր, ռաւի՛օմ, ռաւի՛օմ...: Ո՞ր յիմարը արտասանեց քու գիւթական անունդ այս թշուառներուն: Եթէ միա՛յն գիտնային որ քու իւրաքանչիւր կրամդ քսանըհինգ հազար անգլիական սսկի կ'արժէ, եթէ միայն գիտնային որ քու լուսաւոր ճառագայթներդ դեռ մեզի համար խաւար ու աղիտաբեր կը մնան, թերե՛ւս աւելի հանգիստ սրտով մեռնէին խեղճերը . . . :

Բայց հիւանդը արդէն նշմարեր էր դէմքիս վրայ նկարուած յուսահատութիւնը:

— Այն ատեն, բժի՛շկ, լա՛ւ է որ դանակն առնէք, վիզս կտրէք . . . : Ես ա՛լ ցաւին չեմ դիմանար. հրաշէկ սուրեր ամբողջ սրունքս կը ճեղքեն. աղիքներս գալար գալար կ'արիւնին. այս արիւնին վերջը չկա՛յ . . . : Զաւակներս վարն հա՛ց կուլան ու այժերու ստինքներուն կը փարին, ես անկողնին եմ գամուեր, իրենց կաթը կը գողնամ . . . : Թէ յոյս չկայ, դարման չկա՛յ, խնդրե՛մ, բժի՛շկ, շնորհ ըրէք, ազատեցէ՛ք զիս այս կեանքէն . . . : Հոգեվարք շան մը իսկ ճակատին՝ կապար գնդակը շնորհ մըն է . . . :

Կա՞յ աւելի դժնդակ կացութիւն մը քան

ա՛յն, ուր յուսահատ հիւանդ մը թեքրուդ կը փարի մահուա՛ն պաղատանքով, և որ ստիպուած ես ետ մղելու ու ձգելու, որ ամիսներ երկարածդէ իր հոգեվարքը:

Որո՞ւն կը պատկանի Յաւի Միսը, որո՞ւն կը պատկանի հիւանդին կեանքը, ընտանիքի՞ն թէ Օրէնքին, բժիշկի՞ն թէ Աստուծոյ . . . :

Առեղծուածայի՛ն ախտ, որուն ո՛չ դարմանը, ո՛չ պատճառը, ո՛չ մանրէն, ո՛չ ծագումը յայտնի է:

Բուժելու անկարող, ու մեռցնելու անընդունակ, վերջին զէնք մը կը մնար ձեռքիս մէջ՝ մօրձիկը: Ա՛խ, եթէ միայն այս դեղն ըլլար ամբողջ բժշկութեան մէջ ես դարձեա՛լ պիտի սիրէի իմ արուեստս՝ հոգեվարքին վերջին ժամերը ոսկեզօծելու համար . . . :

Փոքրիկ ներարկո՛ւմ մը: Ան՝ ա՛լ իր թըշուառութիւնը պիտի մոռնայ, իր ցաւերուն պիտի խնդայ, պատերուն պատուած թուղթերը պիտի չնշմարէ, ոսկեծեղուն պալատներու մէջ պիտի փոխադրուի, հուրիններուն գիրկը պիտի ապրի, ու մահուա՛ն իսկ մէջէն՝ անմահութեան Աստուծուն պէս պիտի ժպտի . . . :

Շտապով նեղ սանդուխներէն դա՛րձեալ վար իջայ: Բայց այս անգամ կինը բռնեց թեքէս:

— Ըսէ՛ք, բժի՛շկ, պիտի ապրի՞, պիտի

ապրի⁶ . . . : Աստուած , Աստուած , որք և այրի՝
ես որո՞ւ պիտի երթամ որբերուս հետ . . . հայր-
մայր չունիմ , աշխարհի վրայ մարդ չունիմ . . .
աշխարհը մեզ ողջ-ողջ թաղեց . . . անգո՛ւթ
մարդեր , անգո՛ւթ Աստուած . . . :

Երեսը գոգնոցին մէջ պահած՝ սկսաւ կա-
մացո՛ւկ հեկեկալ , որպէսզի ամուսինը վերէն
չլսէ : Բայց տղաքները՝ հազիւ ծուռկիս չափ
բարձր՝ սպառնական աչերով զիս պաշարեցին
թէ ինչո՛ւ իրենց մայրը կը լացնեմ , կարծես
ե՛ս ըլլայի իրենց ցաւին պատճառը :

Ու որքա՛ն իրաւունք ունէին այդ մանուկ
ուղեղները : Գործուող չարիքի մը անկարող
ականատեսն ըլլալ՝ այդ չարիքը գործելու հա-
ւասար վատութիւն մը չէ՞ . . . :

Շուարած ու ամօթահար՝ ես տնակէն դուրս
նետուեցայ , կառքին մէջ կծկտեցայ , հեռացայ ,
փախայ այդ անէծքի հովիտէն՝ առանց ետիս
նայելու . . . :

Ցո՛ւրտ , ցո՛ւրտ . . . :

Բանկալթի , 1914

Ծ Ե Ր Ե Ր Ը

Արուեստիս բերումով դատապարտուեր էի աստուածային նախախնամութեան մէջ միա՛յն չարիք տեսնելու, մարդկային հրաշալի մեքե- նան միա՛յն խորտակուած վիճակին մէջ քըն- նելու, հրաւիրուելու միա՛յն հոն, ուրկէ մարդիկ լալո՛ւ կը փախչէին . . . :

Այնպէս որ առաջին անգամ երբ այդ ծե- բերուն տունը կանչուեցայ՝ ուրախութիւնս չամի չունէր :

Վերջապէս գտեր էի այն որ շատոնց կը փնտռէի, — երջանիկ ընտանիք մը :

Դատեցէք: Այր մը ու կին մը, երկուքն ալ մոխրապատ մազերով. բայց ա՛յնքան ժըպտուն՝ որ անկարելի էր իրենց տարիքը գուշակել, ու ա՛յնքան առողջ՝ որ չէի կրնար ենթադրել թէ ինչո՞ւ կը հրաւիրէին զիս . . . :

Այրը հին ջութակահար մըն էր, կինը հին դաշնակահարուհի մը: Երկուքն ալ գլուխ գլխի տուեր, սրտերնին իրար կապեր, ու սկսեր էին մեղրալուսնի ճամբորդութիւն մը՝ որ ամբողջ երեսուն տարիներ տւեր էր :

Իրենց զոյգ արուեստին շնորհիւ քաղքէ

քաղաք կը շրջէին, հանդէսէ հանդէս կը թըռուէին, ամէն տեղ փառք, ծափ ու ծաղիկ կը խլէին:

Սէրը զարմանալի քաղցրութիւններ կու տար իրենց նուագին. ու նօթերը՝ սիրտէ սիրտ արձագանգող հեքերու պէս՝ գերերկրային ներդաշնակութիւններ կը ստանային: Սիրոյ տարտամ, անշրջագիծ, աննիւթական խօսակցութիւն մըն էր իրենց նուագը: Զութակին ու դաշնակին միջև փոխանակուող զգացական հարցապատասխանի մը . . . :

Ներկաները ո՛չ միայն հանգիսատես կ'ըլլային երկու արուեստագէտներու այս մտերիմ սրտակցութեան՝ այլև մասնակից կ'ըլլային անոր, պահ մը իրե՛նք ալ արուեստագէտներ, սիրահարներ, սրտակիցներ կ'ըլլային: Անոնց երաժշտութիւնը՝ ամէ՛ն անկեղծ բաներու պէս՝ չես գիտեր ի՞նչ մը ունէր փոխանցական ու վարակիչ:

Այսպէ՛ս կը ճամբորդէին անոնք երկրէ երկիր, երկնային զոյգ զեփիւռներու պէս, զովութի՛ւն մը, գգուա՛նք մը, դաշնութի՛ւն մը տանելով ամենուրեք իրենց ծոցին մէջ:

Բայց այս անգամ կը թուէր թէ վերջնականապէս հաստատուած էին մեր քաղաքին մէջ, իրենց ծերութեան օրերը հանգիստ անցնելու համար: Ու ի՞նչ խնամքով զարգարեր էին

իրենց տունը, թուչունները ա՛յնքան խնամքով
չեն զարգարեր իրենց բոյնը: Քանի երկիրներէ
քանի՛ յիշատակներ: Պարսիկ գորգեր, չինու
գոյքեր, հնդիկ գլորքեր, ու գափնինե՛ր, ու
գափնինե՛ր, ու գափնինե՛ր . . . :

Ու յետոյ գորչ թուչուն մը կար որ Սիպե-
րիոյ մէջ լիճի մը եզրը գտեր էին՝ թաթերը
սառոյցի մէջ բռնուած: Այդ թուչունը ազատեր,
տաքցուցեր, բանտարկեր, վզին ալ ոսկի օղակ
մը անցուցեր էին՝ ազատագրութեանը թուա-
կանով . . . :

Կակաջի գոյն այլանդակ ու հսկայ թիթեռ-
նիկ մըն ալ կար, կարմիր ու խռովիչ թևերով:

— Այս խեղճ կենդանին, կ'ըսէր պառաւը,
Սիկիլիոյ աւերակները այցելած ատենս ինձի
փարեցաւ ա՛յնպիսի գուրգուրանքով, այնպիսի՛
ջերմութեամբ, այնպիսի՛ բարեկամութեամբ,
որ նախախնամութեան մատը տեսայ իր մէջ ու
չկրցայ բաժնուիլ իրմէ . . . :

Կային նաև սպանիական երկու գորչ ու
խիստ փոքր սօխակներ՝ որոնք ծաղկազարդ
ճիւղի մը վրայ զիրար կը կտցէին:

Ու դեռ ինչե՛ք . . . : Վերջապէս կատարեալ
դրախտ մը, ուրկէ միա՛յն օձը կը պակսէր . . . :
Երջանի՛կ. անշուշտ:

Ահաւասիկ երկու արուեստագէտներ, եր-
կու սիրահարներ, որոնք մարդկային բոլոր

պայմանագրական օրէնքներէն դուրս կ'ապրէին: Իրենց ազատութիւնը մէ'կ օրէնք մը կը ճանչնար՝ իրենց քմայքը: Հո'ն ուր կ'ուզէին նեղել զիրենք՝ ուրիշ երկիր մը կը չուէին: Երկնքի թռչուններուն պէս անկախ էին անոնք. ու իրենց թեթեւ թեւերուն վրայ ո'չ մէկ զաւակի ծանրութիւն. . . : Իրենց ամբողջ կեանքը ճամբորդեր էին՝ կարծես երազի մէջէն. գերեզմանին դուռը հասեր էին առա'նց յոգնութիւն մը զգալու. ու համարձակ կրնային ըսել թէ աշխարհը չտեսած պիտի չմեկնէին. ու մահը անդենական նոր ճամբորդութեան մը պէս պիտի ըլլար իրենց համար . . . :

Անկէց ի վեր յաճախ առիթներ ունեցայ անոնց այցելելու. բայց այս առաջին տպաւորութիւնս նոյնը չմնաց:

Նախ այդ տան մենութի'ւնը աչքիս զարկաւ: Կրնամ ըսել որ ինձմէ զատ մարդու ոտք չէր կոխեր այդ նուիրական սեմէն ներս: Իրենց յաւերժական ճամբորդութիւններուն պատճառով ամէ'ն տեղ հիացողներ ունէին, բայց ո'չ մէկ բարեկամ . . . :

Յետոյ այդ տան լռութի'ւնը զիս անհանգըստացուց: Ես որ անվերջ գաշնութիւններ ու խօլական նուագներ կ'երազէի, զարմանքով տեսայ որ այդ երաժշտագէտներուն տունը բանտի մը պէս լուռ էր . . . :

Սրահին պատուհանները՝ Լեմանի զմայլելի լիճին վրայ բացուած՝ թանձր ու գորշ վարագոյրներով փակուած էին, միշտ նո՛յն ծալքերով: Անկիւնի շքեղ դաշնակը՝ վեհափառ երևոյթով՝ սև դագաղի մը պէս ի սպա՛ռ գոցուած ու կղպուած էր: Իր երկար մոմերը՝ որ երբե՛ք չէին հալեր՝ մահազին հանդիսականութիւն մը կուտային սենեակին: Ու դեղնած դափնիները, ու թօշնած փունջերը, ու փոշոտ ժապաւէնները, չես գիտեր ի՛նչ մը ունէին գերեզմանային . . . : Կեդրոնի սեղանին վրայ խաշոր ու հին Աստուածաշունչ մը՝ որուն վրայ արծաթի խաչելութիւն մը կը պռկէր՝ այս բոլորին վրայ կը հսկէր ու կը կշռէր մահուան ծանրութեամբ . . . :

Երջանի՞կ. թերե՛ւս:

Տիկինը միշտ նո՛յն ժպիտով կը պատմէր ինծի իր երաժշտական հին յուշքերէն, բայց յայտնապէս կը զգայի այժմ, որ այդ բոլոր փառքերուն վրայ քառօրդ դարու փոշի մը կը հանգչէր արդէն . . . :

Այրը իր անասնիկներուն վրայ միշտ կենդանի հէքեաթ մը ունէր պատմելու: Սակայն հէքեաթնե՛րը միայն մնացեր էին կենդանի, իսկ կենդանիները մեռեր . . . :

— Կը տեսնէ՞ք այս մողէզը, կ'ըսէր: Վէսուվի հրաբուխին վրայ ելած ատենս, երբ լա-

վայէ քարի մը վրայ քրտնաթաթախ նստայ, այս
խեղճ սողունը ա՛յնքան ծարաւեր էր ջերմու-
թեանէն՝ որ դողալով եկաւ ձեռքերս լղելու . . . :

Այդ նախկին մողէզը՝ արևի ճառագայթի
մը պէս պսպղուն՝ այժմ փոշոտ ապակեգունտի
մը տակ կը պառկէր անշա՛րժ :

Ու այն բոլոր շնչաւոր կենդանիներու աշ-
խարհը, որ ա՛յնքան զուարճացուցած էր զիս
առաջին այցելութեանս, հիմա խորունկ ու վըր-
դովիչ տխրութեան մը կը մատնէր սիրտս :

Ոստի մը վրայ իրար կտցող սոխակներուն
մորթը յարդով լեցուած էր, ու աչքերը ա-
պակի էին : Կարմիր ու մեծ թիթեռնիկին փո-
րոտիքը գնդասեղով մը դուրս թափուած էր :
Ոսկի օղակով Սիպերիական թռչունը վանդակի
մը մէջ քարացեր ու լռեր էր . . . :

Այդ մղձուկ օդը, ճանճի խօլական բզզիւն
մը իսկ չէր թրթռացներ : Ու այդ խոշոր տան
մէջ արտասանուած մէն մի բառ՝ տապանի մը
մէջ փսփսուքով ըսուած խօսքի մը պէս՝ ահա-
ւոր, անկարելի, դաւադիր համեմատութիւններ
կը ստանար . . . :

Երջանի՞կ . երբե՛ք :

Ինչո՞ւ . . . :

— Ներեցէք ինձի, Տիկի՛ն, ըսի օր մը :
Ձեզ ճանչնալէս ի վեր անգութ հարցում մը կը
չարչարէ զիս : Կը սիրէք, ու ձեր սէրը սուգի

մը պէս լուռ է, ձեր ժպիտը տառապանքի պէս
 դառն, ձեր ազատութիւնը շղթայի մը պէս
 ծանր . . . : Եւ սակայն ինձի կը թուի թէ ձեր
 ամուսինը արժանի չէր այս պատիժին: Օ՛ր մը
 իր սիրտը չգաւեց ձեզի դէմ: Ըրաւ ամէ՛ն ինչ
 որ մարդկայնօրէն կարելի էր ընել: Ձեր շուրջ

Ազունիէի Ազգային Թոմասաբուժարանը

այնպիսի՛ գրախտ մը կերտեց որ ի զո՛ւր կը
 փնտռեմ թէ ի՛նչ կը պակսի ձեզի հաճելի ըլ-
 լալու համար:

Տիկինը տժգունեցաւ, դողաց:

— Դրախտը գրախտ ընողը, ըսաւ, ո՛չ թէ

անբան կենդանիներն են, ո՛չ թէ անմիտ առատութիւնն է, ոչ թէ եսասէր Ագամն ու Եւան են, այլ խանձարուրներու մէջ քնացող Արէլը . . . : Ամբողջ կեանքովս զաւակ մը ցանկացի, հոգ չէ թէ կայէն մը ըլլար ան . . . : Այնպէ՛ս պիտի գգուէի, այնպէ՛ս պիտի համբուրէի, այնպիսի՛ սիրով պիտի լեցնէի իր սիրտը՝ ուր դառնութեան ու չարիքին համար ա՛լ տեղ չմնար . . . : Ստինքներս իր շրթներուն կարօտո՞վը թողմեցան . իր վարդ մարմինն սպասելէն կոյս արգանդս շիրիմի պէս փակուեցաւ . . . : Ամբողջ սիրտս, ամբողջ յոյսս, ամբողջ սէրս միայն անորն է՝ որ չեկաւ . . . : Ամուսինս չուզեց որ դայ . . . : Առատութեան մէջ կը լողամ ու ծարաւէ՛ս կը մեռնիմ, լուղորդին պէս, որ ծովուն մէջ կաթի՛լ մը անուշ ջուր չունի՝ իր շրթներո՞ւն տանելու . . . : Ես իրմէն սէ՛ր խընդրեցի, ան կեղտ թքաւ արգանդիս մէջ կանացի, ահա ինչո՞ւ առջի օրէն ես լացի . . . :

Ու աչքերը ձեռքերուն մէջ պահելէն՝ գնաց իր խուցը փակուելու : Խեղճ, խեղճ կին . ես որ զինքը այնքա՛ն երջանիկ կ'երեւակայէի . . . :

Մեռելի տան մը պէս ամէն բան անշարժացաւ, քարացաւ շուրջս : Լուութիւնը տիրեց :

Քիչ յետոյ բանալի մը ճռաց դուրսէն . դուռը բացուեցաւ : Ծերունին իր պտոյտէն կը վերագառնար : Երբ իմացաւ տխրութեանս պատ-

ճառը, խորունկ բացազանչութիւն մը թուցուց իր թորչոմած շրթներէն .

— Այս օրուան կինե՛րը . . . : Ամո՛ւլ են ու զաւակ կ'ուզեն . . . : Այս յուսահատ կռիւներով դերեզմանին դուռն հասանք, ու դեռ զաւակ մը չունինք . . . :

— Բայց . . .

— Բայց չկայ . . .

— Հապա եթէ յանցաւորը տիկինը չըլլա՛ր . . . :

— Ի՞նչ կ'ըսէք, բժիշկ: Ուրեմն դեռ չէք ճանչնար զիս: Խիղճս պարզ է՝ բաժակ մը ջինջ ջուրի նման. սիրտս օր մը չդաւեց ամուսնական սիրոյ դէմ. մինչև այս տարիքս բոլոր կարողութիւններս անաղարտ պահած եմ. սուրբի կեանք մը . . . : Ու այս բոլորը՝ շնորհիւ երիտասարդական հիւանդութեան մը որ զիս իսպառ զգուեցուց ապօրինի սէրերէն: Սովորական բան մըն էր, սեռային հարբուխ մը, որուն ջերմամիզութիւնն կ'ըսէք կարծեմ: Չեմ կարծեր որ զիս դատապարտէք ասոր համար: Ես քանինե՛ր կը ճանչնամ որ քանի անգամ կը բռնուին այս հարբուխէն, ու հոգերնին իսկ չեն ըներ: Ճիշտ է որ ես դեռ անփորձ ու անմեղ ըլլալուս՝ հիւանդութիւնը զիս զգետնեց, խորունկցաւ, ծննդական գործարաններուս մէջ իջաւ, ուռեցուց, ցաւեցուց (*), սարսափելի՛, սարսափելի՛,

(*) Օրքիթ . ամորձաւայ :

բայց վերջապէս քանի մը ամիսէն բոլորովին անյայտացաւ: Այդ օրէն ի վեր քառասուն տարիներ անցան ու հետքն անգամ չեմ զգար...:

Բայց ինչպէս որ յաճախ անխնամ հարբուխ մը անաղմուկ կերպով թոքին մէջ կ'իյնայ ու կը փտեցնէ զայն՝ առանց քիթին մնաս հասցնելու, այնպէս ալ այդ սեռային հարբուխը խորունկցեր ու այս խեղճ մարդուն սերնդագործութեան աղբիւրները մեռցուցեր էր՝ առանց իր առնական կարողութեան մնաս մը հասցնելու: Ահա թէ ինչ բան կ'անդիտանար այրը:

Անկարելի էր երեակայել թէ երիտասարդութեան մէջ գործուած փոքրիկ սխալ մը՝ կեանքի ընթացքին ինչպիսի՛ ահաւոր, անհամեմատ, անչափելի նշանակութիւններ կը ստանայ յաճախ:

Յիսուն տարիներ առաջ գործուած սովորական մեղք մը այնպիսի անդունդ մը փորեր էր այս մարդուն ճակատագրին մէջ, որ զմայլելի արուեստ մը, դափնիներու լեռ մը, հիանալի կին մը պիտի չկրնային զայն լեցնել...:

Այլևս ո՛չ մէկ սէր, ո՛չ մէկ կամք, ո՛չ մէկ կին, ո՛չ մէկ տեղ պիտի չկրնային հայրութիւն տալ առնութիւնով լեցուն այս մարդուն:

Բնութիւնը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր ճգներ էր, բոլոր կենդանական բջիջներու մէջէն լաւագոյնները ընտրեր, անչափելի աշ-

խատուեթիւն սպառեր, բարեշրջումի անհաշուելի օղակներէ անցուցեր, ծննդագործող անհամար սերունդներու արգանդէն առաջ բերեր էր զինքը, այդ աստուածային մարդը: Ու ինք, մէկ պատանեկան սխալով, մշտնջենական մահուան դատապարտեր էր ինքզինքն ալ, իր կիներն ալ...:

Այլևս ո՛չ մէկ յոյս:

Այդ ծեր մարդը՝ որ կոշկոած ծառի մը պէս հարի՛ւր տարի ապրելու ուժը ունէր՝ այդ հարիւր տարիներն ալ ամլացուցած էր կանխաւ . . . : Ա՛լ իր արմատը թող ուղածին չափ ուռճանար, թող կրցածին չափ խորը մխրճուէր, թող ստորերկրեայ ահագին աշխատութիւններ կատարէր, թող լաւագոյն հիւթերը ծծէր, անօզո՛ւտ այդ ծառը պտուղ պիտի չտար . . . :

Անիծուած քզեցիկն էր ան:

Ու այդ խեղճ կիներ՝ որ չափազանց պարկեշտ էր ուրիշ տեղ երկարելու համար իր շըրթները՝ այդ նզովուած ծառին տակ դատապարտըւած էր ծարաւահի՛ւժ մեռնելու . . . :

Իրենց անպտուղ սէրը՝ տարիներու ընթացքին՝ ատելութեան մը չափ դառնացեր էր: Ու փոխադարձ բարեկամութեան կեղևին տակ՝ որ քառորդ դարու կենակցութիւն մը հազի՛ւ կըրնար կանգուն պահել՝ ամէնէն ահաւոր տռամը կը խաղցուէր, — լռութեան տռամը: Առանց թոյնի, առանց դաշոյնի, առանց հանդիսա-

կանի տուամ մը՝ որ ո՛չ թէ գիշեր մը, այլ տասը հազար գիշերներէ ի վեր կը տւէր, մի՛շտ նոյնը ու մի՛շտ լուռ:

Տուամը՝ երկու իրար կապուած մահուան դատապարտուածներու, որոնք փոխադարձօրէն կը կարծեն թէ միւսինն էր յանցանքը ու կը լռեն . . . :

Տուամը այն սգաւոր լուռութեան՝ ուր զաւակներ, ու հարսեր, ու թոռներ, ու թոռնիկներ դեռ չծնած՝ մեռած էին . . . :

Նզովուած թզենիին վրայ ո՛չ մէկ թռչնի ձագուկ, ո՛չ մէկ ճլվլուն:

Վերը, ծաղկազարդ ճիւղի մը վրայ, երկու մեռած սոխակներ անվերջօրէն կը համբուրուէին:

Դուրսը, քովի խուցէն կը լսուէր կնոջ լալը, խղդուկ-խղդուկ:

Գլուխս կախ՝ ես կը խորհէի՛, կը խորհէի՛ . . . :

— Ի՛նչ կը մտտաք, բժի՛շկ, գոչեց ծերունին: Իր ամլութեան դարման չկայ, լալը զո՛ւր է, գերեզմանի դուռն ենք հասեր, գոնէ ձեռք ձեռքի ներս մտնենք . . . :

ՄԵՌՑՆԵԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

— Պզտիկուց ծորակ խաղացած էք, Տօքթէ՛օր: Վազուն աղբիւրի մը բերանը մատով խցել փորձած էք: Զուլալ ջուրերու ցայտքը աչերնուդ մէջ զգացած էք . . . : Երեւեակայեցէ՛ք որ գեռ անցեալ տարի ծորակ կը խաղայինք արիւնի հետ . . . :

Այսպէս խօսողը յիսուննոց մարդ մըն էր, աղ-պղպեղ գլուխով, բարի ու խոշոր աչերով, ու տժգո՛յն, ու տժգո՛յն . . . : Պուլկարիոյ չեմ՝ գիտեր ո՛ր անկիւնէն կուգար ինծի՝ դանդաղ հիւանդութեան մը համար որ բոլորովին ջլատեր, յուսահատեցուցեր, սարսափեցուցեր էր այդ հին յեղափոխականը:

— Հիմա աչերս սե կը տեսնեն, կ'ըսէր. ծունկերս կը կտրուին, մտքիս գէշ խորհուրդներ կուգան: Հաւատացէ՛ք ինձ որ ձեզի գալու համար ճամբորդած ատենս, կը զգուշանայի շոգենաւի եզրը երթալէ, որպէսզի ծովը չնետուիմ յանկարծ . . . :

Ու իրաւ ալ ա՛յնքան յուսահատութիւն կար անոր աչերուն մէջ, որ քիչ մը բոց տալու համար իր կանաչորակ այտերուն՝ Պալքանեան պա-

տերազմի յիշողութիւնները կը հարցնէի իրեն :

— Հա՛, ըսաւ, ձեզի արիւնի շատրուան մը պիտի պատմէի . բժիշկ էք, կը հետաքրքրուիք : Սա անիծած արիւնը որ երակներուս մէջ կը շրջագայի, գիտէ՞ք ո՛րքան ուժ ունի . չէ՛, վստահ եմ որ չէք գիտեր : Ասիկա գիրքերով չէ՛, փորձառութիւնով կը սորվուի : Օր մը ձերբակալեր էինք թշնամի երիտասարդ մը որ մեր ընկերներէն երեքը մեռցուցեր էր : Թուխ, հպարտ, գեղեցիկ տղայ մըն էր : Գլուխդ ծռե՛րսի . նժոյգի մը վիզին պէս ճիտը կըորցուց : Սուրս այնպէ՛ս մը տեղին իջեցուցի որ, Մայրի՛կ պոռալով՝ գլուխը կախուեցաւ : Ու արիւնը սկսաւ վիզէն վեր ցատքել շիփ-շիտակ, բարձր, բայց շատ բարձր, մարդահասակ ծառի մը պէս բարձր : Զղջալով՝ ձեռքս խսկոյն վէրքին վրայ թխմեցի . սակայն արիւնն այնքա՛ն ուժով էր, այնքա՛ն ուժով, որ մեռելին իւրաքանչիւր թօթվըտուքին՝ մազերս վեր-վեր կը հրէր : Հապճեպով մէկ ձեռքիս վրայէն՝ միւս ափս ալ դրի գալարուող վիզին վրայ . այն ատեն արիւնը մատներուս մէջտեղուանքէն սկսաւ սրսփիլ շատրուանի մը ջուրերուն պէս, ունեւ գերուս, ականջներուս ու բերնիս մէջ, թարթիչներուս ու պիտներուս թելերուն վրայ, աչուրներուս փոսերուն մէջ, կաթած տեղը թանձրանալով, շրթունքներս փակցնելով, երես-

ներս տաքցնելով . . . : Բայց, ի՞նչ, կը տժգու-
նի՞ք, Տօքթէ՛օր . . . :

— Օ՛հ, դադրեցուցէ՛ք, դադրեցուցէ՛ք .
զզուելի է, զզուելի՛ . . . :

— Զզուելի՞ ըսիք . . . : Պատերազմը պա-
տերազմ է, Տօքթէ՛օր . . . : Զզուելինն ա՛յն է
երբ մարդ ինձ պէս հիւանդութենէ կը մեռնի,
երբ վախելով ու վատելով, դեղագործի սըր-
ւակներուն փարելով, կամաց—կամաց, կաթիլ—
կաթիլ կը մեռնի . . . : Ու յետոյ, ես ձեզի բան
մը ըսե՞մ, Տօքթէ՛օր, ամէն բան պարագային
համեմատ պէտք է դատուի, նոյնիսկ ոճիրը:
Ես այնպիսի պարագաներու մէջ գտնուեցայ
ուր չսպաննելը աւելի մե՛ծ ոճիր էր քան սպան-
նելը . . . : Ես ձեզի այնպիսի ոճիր մը պատմեմ
որուն քով իմ ըրածս պարզ խաղալիք մըն է
տղու . . . : Կ՛ուզէ՞ք . . .

— Կ՛ուզեմ, ըսի անհամբեր:

— Նկարագրած շատրուանէս քանի մը շա-
քաթ վերջ էր: Նահանջի հրամանը եկած էր
հիմա. քանակը քաշուեր հեռացեր էր ձերմակ
հորիզոնին ետին, ձիւնապատ ահագին տարա-
ծութիւններուն մէջ քանի մը խումբ վերջա-
պահներ ձգելով թշնամիին արշաւին դէմ: Այդ
ցրուած, կորած խմբակներէն մէկն ալ մենք
էինք: Բայց ինչ որ ամէնէն աւելի կը վտան-
գէր մեր գիրքը՝ վիրաւոր ընկեր մըն էր: Ո՛չ

կարելի էր քալեցնել զինքը, ո՛չ ալ թշնամիին ու ձիւնին լքել: Մեծ բան մը չէր իր վէրքը, բայց մէջը հող ու աղբ գացած ըլլալով՝ վիրաւորը սարսափելի պրկումներ կ'ունենար: Նախ երեսին մկանները կծկտեցան. յետոյ ճակտին կնճիւնները ծալք-ծալք գամուած մնացին: Աչերն այնպէս անշարժ էին ու այնպէս ալ ահաւոր՝ որ հոգեվարք մը իր ճգնաժամին մէջ քար կտրեր էր կարծես: Ու այդ փոթ-փոթ ճակտին տակ, ու այդ պիշ-պիշ աչերուն տակ, բերանն այնպէս վար քաշուեր էր երկու ծայրերէն՝ որ գիւլային քրքիջի մը դիմակն ըլլար կարծես ան: Գլուխն ետեւ նետուած էր, վիզն ուժգնօրէն պրկուած, աղեղի պէս կորնթարդ, մարմինն համակ քարացած, գարշապարն ու գանկը լոկ կը դպչէին գետնին...: Հիւանդապահ կառքերը քաշուեր էին՝ ամէնքն ալ, վիրաբոյժ մը թողլով մեզի: Աստուծոյ պէս իր ձեռքերուն կը փարէինք, իր աչերուն կը յառէինք, ճա՛ր մը, ճարա՛կ մը կ'աղերսէինք: — «Թեքանօ՛ւ...» կը վճռէր ան: Ու այս բառը ախտանիշ մը և մահանիշ մըն էր նոյն ատեն: Եւ ամէն անգամ որ գետնաքարչ վիրաւորը իր գարշապարներուն վրայ կը պրկուէր, կ'աղեղանար ու կը գողգղար՝ ծայրը գետին մխուած սուսերի մը պէս, — «Յբիսποροθου...» կը գոչէր վիրաբոյժը, ազատում չկայ...:

— Եթէ ազատում չկայ՝ մի՛ ձգէք որ այս խեղճը հոգեվարք շան պէս չարչրկուի. սրսկում մը, դեղ մը ըրէք, վիզը կտրեցէք, բայց ազատեցէ՛ք զինքը, և ազատեցէ՛ք մեզ ալ . . . :

— Եթէ դուք ազատուիլ կ'ուզէք, կ'ըսէր, ո՞վ կ'արգիլէ զձեզ մեկնելէ. ես իր քով պիտի մնամ մինչև իր վերջին շունչը. բայց ես չունիմ մեռցնելու իրաւունքը, ես կեանքին պաշտօնեան եմ . . . :

Արդ, ես հիմա ձեզի հարց կուտամ, Տօքթէ՛օր: Եթէ դո՛ւք ըլլայիք այդ վիրաբոյժին տեղը, դո՞ւք ալ իրեն պէս պիտի ընէիք: Ըսէ՛ք ինծի: Ես վստահ եմ որ ձեր բոլորին գրպանին մէջ հեղուկ մը կայ որ . . .

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, ընդմիջեցի, բայց եթէ նոյն խոկ հիւանդն ուզէ, մենք չունինք զայն մեռցնելու իրաւունքը: Որի՞ կը պատկանի կեանքը. ո՛չ հիւանդին, ո՛չ բժիշկին: Կեանքն Աստուծոյ կը պատկանի . . .

— Աստուծո՞յ . . . Աստուծո՞յ . . . ըսաւ ռազմիկ խօսակիցս փրփրելով: Մէկ կողմէ ահագին ծախսեր, շէնքեր ու դարմաններ կ'ըլլըլին անդամալոյծներու, ցաւագարներու, հոգւով մարմնով փտածներու, անբուժելի զառամածներու կեանքն ամէ՛ն զինով պահպանելու համար . . . մինչդեռ անդին, կռուի դաշտին վրայ, է՛ն խոստմնալի ու է՛ն առողջ երիտա-

սարգները հազարներով, տասը հազարներով գետին կը փռուին, յետոյքէն զարնուած նապաստակներու պէս գլտոր դառնալով . . . ասոնց կեանքն ալ Աստուծոյ չի՞ պատկանիր, Տօքթէ՛օր . . .

— Կ'աղաչեմ, ընդմիջեցի, բայց ձեր վիրաւոր ընկերն ի՞նչ եղաւ :

— Մեր վիրաւոր ընկե՞րը : Ազբակոյտի մը վրայ պառկեցուցեր էինք զայն, որպէսզի տաք ըլլար : Կը զգուշանայինք կրակ վառելէ, վախնալով որ մի՛ գուցէ ձիւնապատ դաշտերու մէջէն բարձրացող մեր մուխը թշնամիին մատնէր զմեզ : Իւրաքանչիւրնիս՝ հրացանի սառած երկաթին փարած՝ փոքրիկ լուսամուտներու ետին պահակ կը կենայինք, ճերմակ հորիզոնները քննելով վախ ի վախ : Ո՛չ իսկ շշուկ մը, ո՛չ իսկ լոյս մը կար ներսը : Կիսաստուերին մէջ՝ մատներնուս ծայրին վրայ կոխելով կը քալէինք մեռելի տան մը պէս . որովհետեւ մահը մեր մէջ էր, հոն էր, սպառնական : Ու մեռելը հոն էր, կենդանի մեռելը դիտապաստ, դիակնացած, կարծրացած, բայց այնքա՛ն տառապալից ու գեռ այնքա՛ն զգայուն, որ լոյսի ճառագայթ մը զայն կը մտրակէր կարծես, ու ձայնի շշուկ մը կը դողդողացնէր իր քարացած մարմինը՝ երկրաշարժէ մը ցնցուող տապանաքարի մը պէս . . . : Վիրաբոյժը պաղարիւն՝ իր

ջերմութեան աստիճանը կը չափէր. — «39 . . . 40 . . . 41 . . . 42 . . . սարսափելի՛, սարսափելի՛ . . .» : Դանակի մը ծայրովն իսկ կարելի չէր բանալ իր կծկուած ակոսները, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը հաց տալու իրեն : Եթէ հիււանդութիւնն իսկ չըլլար, անօթութենէն պիտի մեռնէր այս խեղճը : Բայց վիրաբույժն օրինապահ ու անալլայլ՝

— Ես մեռցնելու իրաւունք չունիմ, ես մեռցնելու իրաւունք չունիմ . . . կը կրկնէր :

Այս սարսափի օրերը՝ վեց օր, վեց դար տեւեցին : Առաւօտ մը երբոր ելանք, աչերը բաց՝ ան կը հսկէր : Պրկուած մարմինն ահեղ ճիգէն՝ գարշապարները հողը փորած ու գանկն աղբին խրուած էր : Զեռքերը, ոտքերը շիփշիտակ, կզակները կղպուած, ճակատը ծալք-ծալք կծկտած, քրքիջի ձև մը շրթներուն, աչքերը պիշ-պիշ դուրս ինկած, ան պառկեր էր ահաւոր : Կարելի չէր նայիլ իրեն : — «Բայց նայեցէ՛ք, մարմինը չգողար այսօր . . .», ըսաւ մէկը շշնջալով :

Ու իրաւ ալ մարմինը չէր գողար : Սակայն ա՛յնքան սարսափ ու տառապանք կար իր բաց աչերուն մէջ, որ ո՛չ ոք համարձակեցաւ մատին ծայրովը դպիլ իրեն, վախնալով որ մի՛ գուցէ նոր սարսուռ մը ծնցնէր :

— Մեռե՛ր է . . . վճռեց բժիշկը, իր գըլ-

խարկը հանելով: Ու բոլորս ալ հրացաննիս ի-
ջեցուցինք իր առջև:

Այսպէս վերջացաւ այս անվերջանալի,
այս ահաւոր, այս անդրմարդկային մահը. ի՞նչ
կ'ըսեմ, այս ոճիրը, ոճիրներուն գլուխ-գոր-
ծոցը . . . :

Բերա, 1914

ՏԵԼԻՐԻՈՒՄ ԹՐԷՄԷՆՍ

Ծեծուած շան մը պէս կը դողդղար :

Երկու կողմէն, երկու հուժկու պահակներ, զայն առաջ կը մղէին : Ու ան, սարսափահար ու աղաչաւոր աչերն ինծի ուղղած, ոտքերուն բոլոր ուժովը կ'ընդդիմանար, սպանդանոց տարուող անասունի մը պէս :

— Մի՛, մի՛ վախնար, ըսի քաղցրօրէն, այստեղ հիւանդանոց մըն է, և ես այս տեղին բժիշկն եմ :

— Պիտի մեռցնեն զիս, տօքթէ՛օր, պիտի մեռցնեն զիս . . .

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ :

— Չեմ գիտեր, չեմ գիտե՛ր, ես ոչ մէկուն չարութիւն ըրած մարդ չեմ : Ահա տասը օրէ ի վեր զիս կը տանջեն : Բայց հաւատացէ՛ք ինծի, տօքթէ՛օր, կ'աղաչեմ, հաւատացէ՛ք ինծի, ես պարկեշտ մարդ եմ, ես չէի մեռցնողը, ան ինքնիրենը մեռաւ :

— Ան ո՞վ է :

— Մայրի՛կս, ալևոր մայրիկս, ան ինքնիրեն մեռաւ . . . : Միւսներն ալ ես չմեռցուցի, տօքթէ՛օր, միւսներն ալ :

— Բայց միւսնե՞րը որոնք են :

— Չաւակնե՛րս, գաւակնե՛րս . . . :

Ու ձայնը աւելի պզտիկցուց :

Ակռաները աւելի սեղմուեցան, կճրտացին, սոսկալի՛ւ, սոսկալի՛ւ :

Վիզը ծռած էր, գլուխը թեքած, դէմքին մէկ կողմը ճմռթկած, կծկտած, կզակները ուժգնօրէն կզպուած :

— Ասկէ երեք օր առաջ էր, տօքթէ՛օր, շաբաթ գիշեր մը անկողնիս մէջ աչքերս չը կրցայ գոցել : Պատուհանիս առաջքը մինչեւ լոյս փսփսացին : Նախ երկու հոգի էին, յետոյ այդ երկուքը երեք եղան, չորս եղան, տասը եղան . . . : Աչքօվս տեսած բաները կը պատմեմ, տօքթէ՛օր . . . :

— Ու կը լսէի՞ր ալ :

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ : Նախ փսփսուքներ միայն կ'իմանայի, խժլտուքներ, սուլոցներ : Բայց վերջը յստակ յստակ լսեցի ամէն բան : «Իբ մայրիկը խեղդեր է», կ'ըսէր իրենցմէ մէկը : — «Հարկա՛ւ, հարկա՛ւ», կ'ըսէին միւսները : «Իբ զաւակներն ալ ինք մեռցուցեր է : Սանդուխ մը բերեք, պատուհանէն ներս մտնելու է... չուան մը, դանակ մը, զգուշուքի՛ւն, զգուշուքի՛ւն...» : Սարսափահար դուռս բացի, դաշտերուն մէջ վազեցի, վազեցի, վազեցի, ու անձրեին տակ տեղ մը գետին ինկայ, քնացայ :

Միւս առտու երբ ելայ՝ կզակս կզպուած էր...:

Ձայնը ճիգով դուրս կուգար ակռաներուն ճեղքէն: Սօսքերը կը քակուէին, կը տարաըղ-նէին դուրս ելլելու համար:

Դէմքին վրայ կապոյտ ու սև ուռեցքներ կը ցցուէին՝ անհամար հարուածներու սարսափելի գրոշմները:

Ամբողջ զլուխը փաթթուած էր ճերմակ լաթերու մէջ, որոնց տակէն արիւնը թանձր կաթիլներով կը բզկէր, կը տարածուէր, ճակատէն վար կարմիր ճամբաներ կը գծէր:

Ի՞նչ կնճռոտ հանգոյց մըն էր աս:

Ո՛չ, իր պատմածները ճիշտ չէին կրնար ըլլալ, և սակայն սուտ ալ չէին անոնք, քանի որ այնքա՛ն տառապանք ու սարսափ կար իր խաւար աչքերուն խորը:

Ու այնքան սարսափ ու տառապանք կար իր խաւար աչքերուն խորը, որ ան չէր նկարագրեր, այլ կ'ապրէր իր տառապանքը:

Ան կ'ապրէր սարսափելի մղձաւանջի մը մէջ, — բաց աչքով մղձաւանջ մը, որ շարաթէ մը ի վեր սկսած ու գեռ չէր աւարտած:

— Ետբաթէ մը ի վեր ականջիս մէջ կը հայհոյեն, կը պոռան, կուլան: Աչքերս կը վախնամ գոցելու, թարթիչներս հազիւ փակած՝ կարմիր բոցեր ու արեւներ իրարու կը զարնուին: Պատիս բոլոր խուցերէն փոքրիկ բաներ կը վազ-

վզեն, կը քրքջան, կը դաւադրեն: Սենեակիս մէջ սև, զազրելի միջատներ կան, անկողնիս մէջ կ'եռուզեռին, սրունքներէս վեր կը սողան և ուսերէս վար կը սահին...: Անցած գիշեր, գիշեր մը ամբողջ, կոկորդէս վար դիակի մազեր, երկար մազեր կը լեցնէին . . . :

Կը խօսէր նողկալով, սարսափելով, խարխափելով: Իր կղպուած կզակին ետեէն կը զգայի որ լեզուին ծայրը կը դողդղար:

— Զեռքերդ բաց, ըսի:

Հազիւ թէ բացած՝ տեսայ որ մատներն ալ աննշմարելիօրէն դողդղալ սկսան:

Լեզուին ու մատներուն այս թեթև դողը հին գինեմուլութեան մը կասկածն արթնցուց մէջս:

— Զուր կը խմե՞ս, հարցուցի:

— Երբեմն երբեմն . . . :

— Տարի՞քդ:

— Տարիքս յիսուն, թերևս աւելի:

— Վիճա՞կդ:

— Կէս մը ամուսնացած, կէս մը ամուրի:

— Զաւակնե՞ր:

— Վեց զաւակներ ունեցայ, չորսը գերեզմանն են:

— Միւսնե՞րը:

— Միւսները մայրիկն առաւ ու փախաւ:

— Բայց խեղճերը միջոց ունի՞ն ապրելու:

Դէմքը ճմռթկեց, ուսերը թօթվեց .

— Մայրիկնին գեղեցիկ կին է, ըսաւ :

Բարոյական զգացումի այս աստիճանն չը գոյուլթիւնը, եկաւ ա՛լ աւելի հաստատել մըտքիս մէջ հին գինեմոլութեան մը ախտանիշը :

Որովհետեւ, ալգօլը միայն մարմինը չէ որ կը փտեցնէ, այլ և հոգին :

Եւ սակայն որ մը կուգայ, երբ այդ թունաւորուած, դիակնացած, աղբացած մարմնին մէջ հոգին կ'արթննայ, կը փոթորկի, կը պոռթկայ, ինքնիրմէն կը նողկայ ու ինքնիրմէն կը սարսափի :

Տեղիբիւմ Թրեմկնսը, այն սարսափելի դժոխքն է որ Տանթէի մը հանճարը պիտի չը կրնար երևակայել, և որ իւրաքանչիւր գինեմոլ իր տառապանքին համար կը կերտէ :

Բաց աչքով մղձաւանջ մըն է այս, որ ոչ թէ գիշեր մը կը տեէ, այլ շաբաթ մը կը յաւերժանայ : Ու տառապանքն այնքան մեծ է, ու հիւանդն այնպէս համոզուած է իր մղձաւանջին իրականութեան, որ նախամեծար կը համարի անմիջապէս մահանալ : Շատ մը անբացատրելի կարծուած անձնասպանութիւններ ուրիշ պատճառ չունին բժիշկներուն համար :

Ու այս մարդուն պարագան անոր համար հետաքրքրական էր, որ ան իր զառանցանքին մէջ իսկ ձերբակալուած էր, առանց իր անձ-

նասպանութիւնն աւարտելու ժամանակ ունե-
նալու . . . վկայ՝ իր արիւնթաթախ գլուխը . . . :

— Երէկ գիշեր փողոցին մէջ քալած ա-
տենս սևեր հագած մարդ մը տեսայ: Ես այդ
մարդը կը ճանչնայի, չեմ գիտեր երբ, չեմ
գիտեր ուր, բայց գիտեմ որ թշնամիս էր: Յե-
տոյ անկիւն մը դառնալուս՝ հատ մըն ալ ելաւ,
յետոյ հատ մըն ալ, յետոյ հատ մըն ալ:
Ոմանք առջիս, սմանք ետիս, ուր երթալս
չփոթեցայ: Զախ կողմս բաց պարտէզ մը
կար, մէջը մտայ, ու մութ տան մը խոհանոցը
պահուըտեցայ, կծկտեցայ: Մութն իջեր էր:
Ասանկ երկար ժամ մը անցաւ: Յետոյ դուր-
սէն ձայն մը փրթաւ, կամաց կամաց սողալու
պէս խշրտոց մը՝ որ երթալով կը մօտենար, կը
մօտենար: Սարսափեցայ, լոյս վառեցի, պա-
տուհանին ետև երեք գէմք երևցան, յետոյ
նորէն, յետոյ նորէն . . . :

Ահա ճիշտ այդ միջոցին էր որ խոհանոցին
անկիւնէն կացին մը գտնելով, սկսած էր իր
գլխուն այնպիսի սոսկալի հարուածներ իջեցնել՝
որ իր անասնական ազազակներէն արթննալով,
տնեցիները ձերբակալեր ու հիւանդանոց առաջ-
նորդեր էին գինք:

Հիւանդանոց առաջնորդեր էին, որպէսզի
խնամէինք, դարմանէինք ու ազատ արձակէինք
այդ հոգևով մարմնով թունաւորուած մարմինը:

Ազատ արձակէինք, որպէսզի նորէն խմէր ու նորէն շնար, ու ախտաւորներու նոր սերունդ մըն ալ հասցնէր . . . :

Տխո՛ւր արհեստ, տխո՛ւր պարտականու թիւն . . . :

Այդ գիշեր երկար ատեն տանջուեցայ խորհելով այն բոլոր ազէտներուն վրայ, որ այս մարդը ազատօրէն պիտի կրնար գործել :

Մինչդեռ . . . մինչդեռ նոյն գիշերն իսկ՝ մղձաւանջի նոպայի մը մէջ ան ինքզինքը մեռցուցեր էր :

Հետեւեալ օրը գիազննութեան սեղանին վրայ փռած էինք արդէն իր դիակը, քանի որ մեր դարմանատուներ մեռնող անոքիկ հիւանդները մեզի կը պատկանէին : Նեղ սղոց մը՝ պզտիկ ճռճոցով երկուքի կը կտրէր իր գանկը՝ մեզի ցոյց տալու համար ուղեղին ախտաբանութիւնը :

Բայց ահա դուռը կամաց մը բացուեցաւ : Պատառատուն մայր մը, երկու տղայ . . . :

Գինովին նախկին կիներ էր, որ իր էրիկին այցելելու եկեր էր հիւանդանոց, ու դուռէ դուռ վարնուելով՝ մինչև գիազննութեան սրահն էր հասեր . . . :

Քար կտրեցաւ : Հառաչ մը չկրցաւ հանել կուրծքէն :

Իսկոյն դուռը երեսին գոցեցինք : Ու սղո-

ցին երկու ծայրէն բռնած՝ երկու բժիշկ, իրարու երես նայեցանք, ոճրագործներու պէս:

Ու դեռ ականջիս մէջ է, թէ ինչպէս, դուրսէն, դրան ճեղքէն, գինովին աղաքները կը ճզային:

— Հայրի՛կ, հայրի՛կ, քեզի նարինջ բերինք, հայրի՛կ . . . :

Բերա, 1914

ՑԱՆԿ ՆԻԻՅԵՐՈՒ

	Էջ
Յառաջաբան	6
Մի' Շնար	1
Կես Խենթը	11
Ապրիլը Յաղթել է	23
Հարսերուն Գաղսնիք	31
«Փոխան Հարսանիքի»	41
Մանչերուն Գերեզմանը	53
Կռունկը	63
Թոճախսաւորը	69
Գինովին Աղջիկը	76
Տէր Ողորմեա	85
Անիծուած Գանձը	94
Մեղփին Տունը	104
Հրաւարի Բժշկութիւն	115
Սամոսսին Զոհը	125
Նաբօլեօնի Մահը	136
Ահաւոր Տարակոյսը	145
Յաւի Միսը	154
Ծերերը	163
Մեռցնելու Իրաւունքը	175
Տէլիփուս Թրեմենս	183

